

**Reading Material
for**

**F.Y.B.A
Semester : II**

Subject : Logic & Philosophy

Paper No. : III

**Introduction to Philosophy
Code: UA01CLPH03**

**Edited by
Dr. B.M. Gajera**

Paper- 3 : Introduction to Philosophy-II

Course Code- UA02CLPH03

તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય

અનુક્રમણિકા

૧. દ્યુમ અનુસાર કાર્ય-કારણની સમીક્ષા
૨. દ્યુમના કારણતા વિરોધી વલણની આલોચના કરો.
૩. મનના અભ્યાસ અંગેની મુશ્કેલીઓ.
૪. મનનું સ્વરૂપ
૫. મન-શરીર સંબંધ અંગેના વિવિધ સિદ્ધાંતો
૬. બિનશરતી અમરત્વનો સિદ્ધાંત
૭. આત્માનું શરતી અમરત્વ
૮. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત
૯. મોક્ષ યા અમરતા
૧૦. ન્યાય દર્શન અનુસાર ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેની સાબિતીઓ
૧૧. ઈશ્વર અને જગતના સંબંધ અંગેના વિવિધ સિદ્ધાંતો
૧૨. મૂલ્યની વ્યાખ્યા અને તેના પ્રકારો
૧૩. મૂલ્યોનો ક્રમ અને તેની તોલનક્ષમતા
૧૪. સત્યમ્, સુંદરમ્ અને શિવમ્ રૂપ મૂલ્ય
૧૫. અનિષ્ટ એટલે શું ? તેના ઉકેલ માટેનો કેવળ એકતત્ત્વવાદી ખુલાસો
૧૬. અનિષ્ટ એટલે શું ? તેના ઉકેલ માટેનો દ્વૈતવાદી ખુલાસાઓ
૧૭. અનિષ્ટ એટલે શું ? ખ્રિસ્તી ઈશ્વરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટની સમસ્યાનો ઉકેલ
૧૮. હિન્દુ ઈશ્વરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટની સમસ્યાનો ઉકેલ
૧૯. આશાવાદ
૨૦. નિરાશાવાદ

યુનિટ- ૧ ત્ર

૧. હ્યુમ અનુસાર કાર્ય-કારણ સંબંધની સમીક્ષા

અથવા હ્યુમે કરેલ કારણતા સિદ્ધાંતની ટીકા

પ્રાસ્તાવિક :

જગતમાં કારણ વગર કોઈ બનાવ બનતો નથી એમ સૌ કોઈ માને છે. કોઈ બનાવ, કાર્ય કે વસ્તુને જોતા તેનું કોઈ કારણ હોવું જ જોઈએ એમ આપણે માનીએ છીએ. આમ કારણમાં એવી શક્તિ છે કે જે અનિવાર્ય પણે પરિણામ નિપજાવે છે એવી કાર્ય-કારણ સંબંધ અંગેની માન્યતાનો સ્વીકાર કરીને આપણે કાર્ય કરતા હોઈએ છીએ. વૈજ્ઞાનિકો પણ કાર્ય-કારણ માન્યતાનો સ્વીકાર કરીને સંશોધન કરતા હોય છે. જેમ કે ‘ગરમીથી પદાર્થ ફૂલે છે.’ વગેરે જેવા કાર્ય-કારણ સંબંધને લગતા સર્વદેશી નિયમો આપે છે.

આમ, કારણમાં એવી કોઈ શક્તિ છે કે જે અનિવાર્ય પણે પરિણામ નીપજાવે છે એવી સામાન્ય માણસ અને વૈજ્ઞાનિકોની સ્વીકૃત માન્યતાની આલોચનાત્મક તપાસ કરનારા ચિંતકોમાં હ્યુમનું નામ સૌથી વધુ જાણીતું છે.

કાર્ય-કારણ સંબંધની હ્યુમે કરેલી ટીકા :

હ્યુમના મતે કારણશક્તિ જેવી કોઈ ચીજ છે જ નહીં અને તેથી કારણમાં થી પરિણામ અનિવાર્યપણે નીપજે એવો કોઈ નિયમ હોઈ શકે નહીં. કારણ પરથી આપણે પરિણામનું અનુમાન કરીએ છીએ. પણ આ અનુમાન વાસ્તવિક અનિવાર્યતા પર નહીં પણ કેવળ માનસિક અપેક્ષા પર જ રચાયેલું હોય છે. પોતાના આ મતના સમર્થનમાં હ્યુમ નીચેની દલીલો આપે છે.

૧. કારણશક્તિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જોવા મળતી નથી.

વાસ્તવિક ઇન્દ્રિયાનુભવની તપાસ કરતાં જણાય છે કે આપણે જેને ‘કારણ’ કહીએ છીએ તેને આપણે ‘પહેલાં’ જોઈએ છીએ અને જેને પરિણામ કહીએ છીએ તેને ‘પછી’ જોઈએ છીએ. આપણને માત્ર એટલો જ અનુભવ થાય છે કે ‘એકના પછી બીજું’ આવે છે. પરંતુ પરિણામ નીપજાવનારી ‘કારણશક્તિ’ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવવામાં આવતી નથી. દા.ત. માચીસની સપાટી સાથે દીવાસળી ઘસવાને કારણે તે સળગી ઉઠે છે તેમ આપણે જોઈએ છીએ પણ ખરેખર આપણને શું દેખાય છે ? પહેલાં દીવાસળીનું ઘસવું અને પછી દીવાસળીનું સળગવું. અહીં આપણને કોઈ કારણશીક્ત જોવા મળતી નથી.

૨. કારણ અને પરિણામ વચ્ચે અનિવાર્ય સંબંધ છે એમ બૌદ્ધિક રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

કાર્ય-કારણ સંબંધની અનિવાર્યતા બૌદ્ધિક રીતે પણ સ્વીકાર્ય નથી એમ દર્શાવવા માટે હ્યુમ નીચેની ત્રણ દલીલો રજૂ કરે છે.

(અ) કાર્ય-કારણ સંબંધ જો અનિવાર્ય હોય તો તેનો નિષેધ કરવામાં વદતોવ્યાઘાત આવે છે. દા.ત. ૭+૫ અને ૧૨ વચ્ચે સરખા હોવાનો અનિવાર્ય સંબંધ છે. અર્થાત્ સાત અને પાંચનો સરવાળો બાર જ થાય. તે અનિવાર્ય સંબંધ છે. તેનો નિષેધ થઈ શકતો નથી.

એવી જ રીતે ત્રિકોણની આકૃતિ અને ત્રણ ખૂણાનો સરવાળો ૧૮૦ હોવો એ બન્ને વચ્ચે અનિવાર્ય સંબંધ છે. કોઈ માણસ ક્યારેય એમ ન કહી શકે કે અમૂક આકૃતિ ત્રિકોણ છે પરંતુ તેના ત્રણ ખૂણાનો સરવાળો ૧૮૦ થતો નથી. આ પ્રકારની બૌદ્ધિક અનિવાર્યતા કાર્ય-કારણ સંબંધમાં નથી. ઉપરોક્ત બનને ઉદાહરણોનો નિષેધ કરવામાં વદતોવ્યાઘાત આવે છે.

અગ્નિ બાળે છે. આ કાર્યકારણ સંબંધ પર રચાયેલું વિધાન અનિવાર્ય નથી કારણ કે અગ્નિ ન બાળે તેવી શક્યતા સ્વીકારી શકાય છે. દા.ત. પ્રહલાદ, સીતાની અગ્નિ પરીક્ષા તેના ઉદાહરણો છે. વળી આ વિધાનનો નિષેધ કરવામાં આવે તો વદતોવ્યાઘાત આવતો નથી. માટે કાર્ય અને કારણ વચ્ચે અનિવાર્ય સંબંધ હોવાનું બૌદ્ધિક રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

(બ) કાર્ય અને કારણ એ બન્ને એક બીજાથી સંપૂર્ણ જુદા છે. તેમની વચ્ચે અનિવાર્ય સંકલનનો સંબંધ હોઈ શકે નહીં. હ્યુમ કહે છે કે કારણનું વિશ્લેષણ કરતાં તેમાંથી પરિણામ નીકળતું નથી. દા.ત. બિલિયર્ડનો એક દડો બીજા દડા સાથે અથડાય તો બીજો દડો ગતિમાન બને છે. આપણે માની એ છીએ કે પહેલા દડાની ગતિ એ બીજા દડાની ગતિનું કારણ છે. આમ છતાં બીજા દડાની ગતિ(પરિણામ) ને આપણે ક્યારેય પહેલા દડાની ગતિ(કારણ) માંથી મેળવી શકતા નથી.

હ્યુમ માને છે કે, જો કારણ અનિવાર્ય રીતે પરિણામ સાથે જોડાયેલ હોય તો કારણના પૃથક્કર્મમાંથી પરિણામ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. પરંતુ વાસ્તવમાં એમ બનતું નથી. તેનો અર્થ એ કે કાર્ય અને કારણ એક-બીજાથી તદ્દન નિરાળા, અલગ છે. તેમની વચ્ચે કોઈ અનિવાર્ય સંકલનનો સંબંધ નથી.

(ક) ભૂતકાળમાં પરિણામ નિરપવાદ રીતે આવ્યું હોય તો પણ ભવિષ્યમાં તેમ જ બનશે એમ કહી શકાય નહીં.

દા.ત. અગ્નિના સ્પર્શથી ગરનીનો અનુભવ થાય છે અને બરફના સ્પર્શથી ઠંડકનો અનુભવ થાય છે અને આમ જ થયું છે. તેમ છતાં ભવિષ્યમાં પણ એમ જ બનશે એમ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય નહીં. કાર્ય અને કારણ ચોક્કસ રીતે ભવિષ્યમાં પણ એક-બીજા સાથે સંકળાયેલા રહેશે તેવી કોઈ ખાતરી આપણે ભૂતકાળને આધારે આપી શકીએ નહીં. માટે ભૂતકાળના અનુભવોનો આધાર કાર્ય-કારણની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરવા માટે પર્યાપ્ત નથી.

સમાલોચના :

કાર્ય-કારણ સંબંધ અંગેનો હ્યુમનો ઉપર્યુક્ત મત ભાગ્યે જ સ્વીકારી શકાય તેમ છે. કારણ કે જો હ્યુમનો મત સાચો હોય તો સામાન્ય લોકોના વ્યવહારને અને વૈજ્ઞાનિકોના ભવિષ્ય કથનોને તદ્દન અબુદ્ધિગમ્ય ગણવા પડે.

વળી, હુમનો મત સાચો હોય તો ‘તેના પછી’ અને ‘તેને કારણે’ વચ્ચેનો જે ભેદ આપણે પાડીએ છીએ તે અશક્ય બની જાય. જો કાર્ય-કારણ સંબંધ એ કેવળ આકસ્મિક અનુક્રમ હોય તો તેને આધારે ગોઠવાતા જીવનવ્યવહાર અને વૈજ્ઞાનિક ભવિષ્યકથનોને આજ સુધી જે સફળતા મળતી રહી છે તે મળી ન હોત. માટે સ્વીકારવું અનિવાર્ય બની જાય છે કે કાર્ય-કારણ સંબંધને કંઈક વસ્તુમૂલક આધાર છે.

૨. હુમના કારણતા વિશેષી વલણની આલોચના કરો.

પ્રાસ્તાવિક :

જગતમાં કારણ વગર કોઈ બનાવ બનતો નથી એમ સૌ કોઈ માને છે. કોઈ બનાવ, કાર્ય કે વસ્તુને જોતા તેનું કોઈ કારણ હોવું જ જોઈએ એમ આપણે માનીએ છીએ. આમ કારણમાં એવી શક્તિ છે કે જે અનિવાર્ય પણે પરિણામ નિપજાવે છે એવી કાર્ય-કારણ સંબંધ અંગેની માન્યતાનો સ્વીકાર કરીને આપણે કાર્ય કરતા હોઈએ છીએ. વૈજ્ઞાનિકો પણ કાર્ય-કારણ માન્યતાનો સ્વીકાર કરીને સંશોધન કરતા હોય છે. જેમ કે ‘ગરમીથી પદાર્થ ફૂલે છે.’ વગેરે જેવા કાર્ય-કારણ સંબંધને લગતા સર્વેદેશી નિયમો આપે છે.

આમ, કારણમાં એવી કોઈ શક્તિ છે કે જે અનિવાર્ય પણે પરિણામ નીપજાવે છે એવી સામાન્ય માણસ અને વૈજ્ઞાનિકોની સ્વીકૃત માન્યતાની આલોચનાત્મક તપાસ કરનારા ચિંતકોમાં હુમનું નામ સૌથી વધુ જાણીતું છે.

કારણતા અંગેની હુમની માન્યતા :

હુમની માન્યતા હતી કે એક તો કારણશક્તિનું આપણને ઈન્દ્રિયજ્ઞાન થતું નથી અને બીજું કે કાર્ય-કારણ સંબંધની અનિવાર્યતા બૌદ્ધિક રીતે સ્વીકાર્ય નથી. આ મંતવ્ય પ્રતિપાદિત કરતાં હુમ કહે છે કે, કાર્ય-કારણ સંબંધની કહેવાતી અનિવાર્યતા ખરેખર તો એક જાતની માનસિક નિયતિ કે અપેક્ષા જ છે. વારંવાર આ પછી બ આવે છે તેવો અનેક વખત અનુભવ થવાને કારણે આપણા મનમાં આ પરથી બ પર જવાનું વલણ બંધાઈ જાય છે. આ પ્રકારનું માનસિક વલણ એ જ કહેવાતી કારણશક્તિ. વસ્તુમૂલક દૃષ્ટિએ કારણશક્તિ જેવી કોઈ ચીજ છે જ નહીં. અને તેથી કારણમાંથી પરિણામ અનિવાર્ય પણે નીપજે એવો કોઈ નિયમ હોઈ શકે નહીં.

હુમની દલીલોની સમીક્ષા :

૧. હુમ અનુસાર કાર્ય-કારણ સંબંધ જો અનિવાર્ય હોય તો તેનો નિષેધ કરવામાં વદતોવ્યાધાત આવે છે.

સમીક્ષા :

કાર્ય કારણ સંબંધ અંગેના વિધાનનો નિષેધ કરવામાં વદતોવ્યાધાત આવતો નથી એ ફકીકત પરથી તો માત્ર એટલું જ સ્પષ્ટ થાય છે કે કારણના સમગ્ર સ્વરૂપ અંગેનું આપણી પાસે

સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોતું નથી. અને એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે કે ‘કાર્ય-કારણ સંબંધ અંગેનું આપણું જ્ઞાન અધૂરું હોય છે’ એ અભાવાત્મક વિધાનને કાર્ય-કારણ સંબંધ અંગેના કોઈ ભાવાત્મક વિધાનની સ્થાપના માટેનો પર્યાપ્ત આધાર ગણી શકાય નહીં.

૨. કારણ અને પરિણામ એ બન્ને પરસ્પરથી નિરાળાં છે અને જે નિરાળા હોય તેમની વચ્ચે અનિવાર્ય સંકલનનો સંબંધ હોઈ શકે નહીં. જો કારણ અનિવાર્ય રીતે પરિણામ સાથે સંકળાયેલું હોય તો કારણના પૃથક્કરણમાંથી પરિણામ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ.

સમીક્ષા :

હ્યુમની ઉપરોક્ત દલીલ દ્વારા એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે કારણ અને પરિણામને પરસ્પરથી નિરાળા ગણો તો તેમની વચ્ચે અનિવાર્ય સંબંધ છે એમ કહી શકાય નહીં. પરંતુ કારણ અને પરિણામને પરસ્પરથી નિરાળા ગણવાનું અનિવાર્ય નથી. ખરી રીતે જોતા કારણ અને પરિણામને પરસ્પરથી નિરાળા ન ગણતાં એક જ પ્રક્રિયાના પૂર્વગામી ઘટકો ગણવા જોઈએ. કારણ કે કાર્ય-કારણ સંબંધ અંગેના આપણા અનુભવોને લક્ષમાં લેતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ખરી રીતે તો આપણે અમુક ગાળા દરમિયાન થયેલા અમુક પ્રકારના પરિવર્તનનું સાતત્ય જ અનુભવીએ છીએ. અને એ સતત ચાલતી ઘટનાશ્રેણીમાંથી સ્વૈચ્છિક રીતે એકને કારણ અને બીજાને પરિણામ કહીએ છીએ.

અમુક ઘટકને કારણ કે પરિણામ તરીકે ઓળખાવતી વખતે આપણે જે આગળ પડતું છે તેને જ ધ્યાનમાં લઈએ છીએ. દા.ત. ભીના મોજાથી ન્યુમોનિયા થયો અને ન્યુમોનિયાથી મૃત્યુ થયું. એમ કહેતી વખતે આપણે ઘણી કડીઓને અવગણીએ છીએ. ભીના મોજા પહેલાં અને મૃત્યુ પછી પણ બનાવોનું સાતત્ય તો જળવાઈ રહે છે. માટે હ્યુમ કહે છે તેમ કાર્ય અને કારણને પરસ્પરથી નિરાળા ગણવાનું વસ્તુમૂલક દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી.

ક્યારેક અધૂરા જ્ઞાનને કારણે પણ કારણમાંથી પરિણામ મેળવી શકાતું નથી. એનો અર્થ એ નથી કે કાર્ય અને કારણ બન્ને પરસ્પરથી નિરાળા છે.

૩. હ્યુમની દલીલ છે કે ભૂતકાળમાં કારણ પછી પરિણામ નિરપવાદ રીતે આવ્યું હોય તો પણ ભવિષ્યમાં તેમ જ બનશે એમ કહી શકાય નહીં.

સમીક્ષા :

હ્યુમ જણાવે છે કે ભવિષ્યકાળ અંગે આપણી પાસે નિશ્ચિતતા નહીં પણ માત્ર સંભવિતતા જ હોઈ શકે. આમ બનવાનું કારણ પણ એ હોઈ શકે કે ‘કારણ’ અંગેની સમગ્ર પરિસ્થિતિનું આપણે જ્ઞાન ધરાવતા નથી અને તેથી કહેવાતું કારણ ધારેલું પરિણામ લાવે તેવી માત્ર સંભાવના જ રહે છે.

આમ, કાર્ય-કારણ સંબંધ અંગેના ભવિષ્યકથનોમાં રહેલો નિશ્ચિતતાનો અભાવ આપણું અધૂરું જ્ઞાન સૂચવે છે. આ અધૂરા જ્ઞાનની સ્થિતિ પરથી એમ સિદ્ધ નથી થતું કે કાર્ય-કારણ સંબંધ કેવળ માનસિક છે અને તેમાં રહેલ કહેવાતી અનિવાર્યતા એક જાતની માનસિક અપેક્ષા જ છે.

સમાપન :

આમ, દ્યુમની ઉપરોક્ત દલીલો પરથી તેઓ એટલું જ દર્શાવી શક્યા છે કે કાર્ય-કારણ સંબંધમાં રહેલી અનિવાર્યતાની સાબિતી આપી શકાય તેમ નથી. તો બીજી બાજુ આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે કાર્ય-કારણ સંબંધમાં અનિવાર્યતા નથી એમ પણ સાબિત કરી શકાય તેમ નથી.

૩. મનના અભ્યાસ અંગેની મુશ્કેલીઓ.

પ્રાસ્તાવિક :

મનનું સ્વરૂપ અને તેનો શરીર સાથેનો સંબંધ એ પ્રશ્ન આધુનિક યુગના વિચારકો માટે એક જટિલ અને કઠિન પ્રશ્ન બની ગયો છે. આ અંગે થયેલી વિચારણાનો પરિચય મેળવતા પહેલાં ભૌતિક અને માનસિક યા આધ્યાત્મિક વચ્ચેનો ભેદ કે જે શરીર અને મનના અર્થ સાથે સંકળાયેલો છે તેની સ્પષ્ટતા કરી લેવી જરૂરી છે.

ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક વચ્ચેનો ભેદ :

ભૌતિક :

જેને આપણે ભૌતિક બનાવો, પ્રક્રિયાઓ કે પદાર્થો તરીકે ઓળખીએ છીએ તે તમામ બાબતો સ્થળ અને કાળમાં હોય છે. તે ઇન્દ્રિયગોચર હોય છે. આમ જગતના તમામ દેશ્યમાન જડ પદાર્થો, પશુઓ તેમજ માણસોના ચેતનવંતા શરીરો એ તમામને આપણે ભૌતિક ગણીએ છીએ. આ પદાર્થો સ્થળ-કાળમાં બહિર્ભૂત અને ઇન્દ્રિયગોચર અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાને કારણે જાહેર છે. કોઈ પણ માણસ તેનું નિરીક્ષણ કરી શકે છે.

માનસિક કે આધ્યાત્મિક :

જેને આપણે માનસિક કે આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાઓ કે પદાર્થો કહીએ છીએ તેમાં વિચારણા, કલ્પના, સંવેદનો, ઇચ્છાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારના અનુભવો સ્થળ-કાળમાં નથી તેમજ જાહેર પણ નથી. તેમનું ભૌતિક પદાર્થની જેમ નિરીક્ષણ પણ થઈ શકતું નથી. જો કે માણસને તેનો સીધો અનુભવ થતો હોવાથી પ્રત્યેક માણસ બીજા માણસના આ પ્રકારના અનુભવને સમજી શકે છે પણ જોઈ શકતો નથી.

મનના અભ્યાસ અંગેની મુશ્કેલીઓ :

મનને ઉપર દર્શાવેલી માનસિક બાબતો સાથે લાગેવળગે છે એમ કહીને આપણે મનની ક્રિયાઓનું વર્ણન કરીએ છીએ. પણ આ ક્રિયા જેને આભારી છે તે મન શું છે ? મનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? આ પ્રશ્નોના ચોક્કસ ઉત્તરો મેળવવાનું કામ કઠિન છે. આ કઠિનતાનું કારણ મનનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવામાં રહેલી નીચેની મુશ્કેલીઓ છે.

(૧) મનના અભ્યાસ અંગે ઓછું લક્ષ અપાયું છે :

મનના અભ્યાસ પ્રત્યે અત્યાર સુધી ખુબ જ ઓછું લક્ષ અપાયું છે. આપણે ભૌતિક સૃષ્ટિનો, પશુઓનો અને વનસ્પતિઓનો જેટલો ઊંડો અને વ્યાપક અભ્યાસ કર્યો છે તે પ્રકારનો માણસના મનનો અને તેના વ્યક્તિગત અને સામાજિક વર્તનનો અભ્યાસ આપણે કર્યો નથી. વિજ્ઞાનનનો ઇતિહાસ તપાસતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સર્વ પ્રથમ ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્રનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અભ્યાસ થયો. પછી ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વિકસ્યો અને આ પછી શરીરશાસ્ત્ર અને જીવશાસ્ત્રને લગતાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો થયાં. આમ, ઓગણીસમી સદીના અંતભાગ સુધી ચાલતું રહ્યું. માત્ર વીસમી સદીના પ્રારંભથી જ સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર વગેરે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે.

(૨) મનના સ્વરૂપ અંગે મતભેદો :

મનોવિજ્ઞાન કે જે માણસના મનના સ્વરૂપ અંગે વૈજ્ઞાનિક હકીકતો પૂરી પાડવાની જવાબદારી ધરાવે છે તેમાં અનેક સંપ્રદાયો ઉદ્ભવેલા છે. મનોવિશ્લેષણવાદ, વર્તનવાદ વગેરે જુદા જુદા સંપ્રદાયના મનોવૈજ્ઞાનિકો મનના સ્વરૂપ અંગે વિવિધ પદ્ધતિ દ્વારા એકઠી કરવામાં આવેલી વિવિધ માહિતી આપે છે. આમ, મનનું ચોક્કસ સ્વરૂપ કેવું છે ? એ પ્રશ્ન પર મનોવિજ્ઞાન પ્રકાશ પાડી શકતું નથી.

(૩) મન પ્રત્યે વસ્તુમૂલક વલણ અખત્યાર કરી શકાતું નથી :

આમ, આપણે જોઈએ છીએ કે મનનો અભ્યાસ વીસમી સદી સુધી થયો નહીં અને જ્યારે એ અભ્યાસ શરૂ થયો ત્યારે મનના સ્વરૂપ અંગે ઘણા મતભેદો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આમ થવાનું કારણ એ છે કે મન એ એવી ચીજ છે કે જે અંગે વસ્તુમૂલક વલણ અખત્યાર કરવાનું મુશ્કેલ છે. જે વસ્તુઓ જાહેર હોય તે અંગે જેવો સર્વમાન્ય અભિપ્રાય બાંધી શકાય તેવો મનની બાબતમાં બાંધી શકાતો નથી.

આમ, મન વસ્તુમૂલક નિરીક્ષકના હાથમાં આવતું નથી. આ સંદર્ભમાં હેરોલ્ડ ટીટસ યથાર્થ કહે છે કે, “જેવી રીતે ભૌતિકશાસ્ત્ર ઇલેક્ટ્રોનનું નિરીક્ષણ કરવા જાય છે ત્યારે તે વિક્ષેપ પામે છે અને તેથી ભૌતિકશાસ્ત્રી તેનું સ્થાન અને ગતિ જાણી શકતો નથી. એવી જ રીતે મનને તેના મૂળ સ્વરૂપે ગ્રહણ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે મન પોતે જ મૂંઝવણમાં મુકાઈ જાય છે અને પરિણામે મન શું છે એ પ્રશ્ન અણઉકેલ્યો જ રહે છે.

સમાપન :

આ રીતે મનના અભ્યાસ અંગેની ઉપરોક્ત વિવિધ મુશ્કેલીઓ જોતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે મનનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરવો શક્ય નથી. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી મૂર્ત, ભૌતિક પદાર્થનો જ અભ્યાસ થઈ શકે છે જ્યારે મન અભૌતિક અને અમૂર્ત છે. પરિણામે આજ દીન સુધી મનનો અભ્યાસ મુશ્કેલ રહ્યો છે.

૪. મનનું સ્વરૂપ :

પ્રાસ્તાવિક :

મનોવિજ્ઞાન કે જે માણસના મનના સ્વરૂપ અંગે વૈજ્ઞાનિક હકીકતો પૂરી પાડવાની જવાબદારી ધરાવે છે તેમાં અનેક સંપ્રદાયો ઉદ્ભવેલા છે. મનોવિશ્લેષણવાદ, વર્તનવાદ વગેરે જુદા જુદા સંપ્રદાયના મનોવૈજ્ઞાનિકો મનના સ્વરૂપ અંગે વિવિધ પદ્ધતિ દ્વારા એકઠી કરવામાં આવેલી વિવિધ માહિતી આપે છે. આમ, મનનું ચોક્કસ સ્વરૂપ કેવું છે ? એ પ્રશ્ન પર મનોવિજ્ઞાન પ્રકાશ પાડી શકતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે મન શું છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે જે વિવિધ મંતવ્યો રજૂ થયા છે તેમને સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે.

૧. મન એક અભૌતિક દ્રવ્ય (Substance) છે.

દ્રવ્ય એટલે તે કે જે ગુણને આધાર આપે છે. મન એટલા માટે દ્રવ્ય છે કે તે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ, વિચારણા, સ્મૃતિ, કલ્પના વગેરે ગુણોને આધાર આપે છે. જો કે મન ખુરશી, ટેબલ જેવું ભૌતિક દ્રવ્ય નથી પણ તે એક સૂક્ષ્મ અને અભૌતિક દ્રવ્ય છે. આ પ્રકારનું મંતવ્ય પ્રાચીન ગ્રીસમાં પ્લેટોએ રજૂ કરેલું. પ્લેટોના મત પ્રમાણે માણસમાં રહેલું બુદ્ધિતત્ત્વ (Reason) દૈવીય અને શાશ્વત તત્ત્વ છે. આ બુદ્ધિતત્ત્વ દ્વારા માણસના સ્વભાવના બીજા અંશો જેવા કે લાગણી, ક્રિયા વગેરે પર નિયંત્રણ થાય છે. આ બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિના આધારભૂત દ્રવ્યને આપણે મન તરીકે ઓળખીએ છીએ.

પ્લેટોના આ મતની અસર પ્લોટિનસ, ઓગસ્ટાઇન, ખ્રિસ્તી ધર્મ સંઘ અને ડેકાર્ટ ઉપર સારી એવી થઈ છે. ડેકાર્ટ અનુસાર મન એક અભૌતિક દ્રવ્ય છે અને વિચારણા કરવી (Thinking) એ તેનો ખાસ ગુણધર્મ છે. ડેકાર્ટ પોતાની પ્રખ્યાત શંકાપદ્ધતિ પ્રયોજીને ‘હું વિચારું છું તેથી હું’(Cogito Ergo Sum) ના સિદ્ધાંત દ્વારા આ અભૌતિક દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

૨. મન એ વ્યક્તિગત કે જીવંત એકતા સ્થાપતી બાબત છે.

મનને એક દ્રવ્ય ગણવાની મુખ્ય મુશ્કેલી એ છે કે વિચારણા કે બૌદ્ધિકતા જેવા ગુણોને આધાર આપનાર અભૌતિક દ્રવ્ય તરીકે મનનું પોતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દ્રવ્યવાદીઓ પાસે નથી.

આથી પ્લેટોના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ જઈને એરિસ્ટોટલ ઉપાધાન અને રૂપ (Matter and Form) નો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે અને મનને શરીરની તમામ પ્રક્રિયાઓને વ્યવસ્થિત અને એકત્રિત કરનાર રૂપ (Form) તરીકે વર્ણવે છે. મનને એક દ્રવ્ય (Substance) કહેવા કરતાં એક પ્રક્રિયા કે ક્રિયાશક્તિ કહેવાનું વધારે યોગ્ય ગણે છે.

એરિસ્ટોટલ કહે છે કે જેવી રીતે આંખ અને જોવાની ક્રિયા અવિભાજ્ય રીતે સંકળાયેલા છે તેવી રીતે મન અને શરીર પરસ્પરની સાથે અવિભાજ્યપણે સંકળાયેલા છે. મન-શરીર એક જ તંત્ર (Organism) છે. આ તંત્રનું ઉપાદાન શરીરના નામે ઓળખાય છે અને તેની ક્રિયાશક્તિ મનના નામે ઓળખાય છે.

કેન્ટ પણ મનને એક દ્રવ્ય કહેવાનું અયોગ્ય ગણે છે અને જ્ઞાન માત્રની એકતા શક્ય બનાવનાર જ્ઞાતા તરીકે જ તેનું વર્ણન કરે છે. આમ કેન્ટના મતે વ્યક્તિના અનુભવમાત્રને એકત્રિત અને વ્યવસ્થિત કરનારું સક્રિય જ્ઞાતૃત્વ એ જ મન છે. મનની ક્રિયાશીલતાને લીધે જ આપણને પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાનની કાચી સામગ્રી વ્યવસ્થિત જ્ઞાનનું રૂપ ધારણ કરે છે.

હેગલ પણ મન કે આત્માને જ્ઞાતા (Subject) રૂપ જ ગણે છે. તેમના મત પ્રમાણે આપણું મન કે આત્મા જ્ઞાનમાત્રમાં વ્યાપીને, ‘મરું’ બનાવીને, જ્ઞાનાત્મક એકતાને શક્ય બનાવે છે. આપણે આમુક બાબતો પ્રત્યે સભાન છીએ. આ સભાનતામાં જ આપણા મનના સ્વરૂપનું હાર્દ સમાયેલું છે. આ સભાનતાને લીધે જ આપણા વિવિધ અનુભવો વચ્ચે એકતા સધાય છે.

૩. મન એ છૂટાછવાયાં સંવેદનોનો સમૂહ છે.

મનને આધ્યાત્મિક દ્રવ્ય તરીકે વર્ણવતા ઉપરોક્ત કેન્ટ, હેગલ વગેરેના મંતવ્યોની વિરૂદ્ધ અનુભવવાદીઓનો વાંધો એ છે કે આપણને જેમ દ્રવ્યનું દર્શન થતું નથી તેમ એકતાનું પણ પ્રત્યક્ષ થતું નથી. આથી મનને કેવળ છૂટાછવાયાં સંવેદનોના સમૂહરૂપ ગણવું વધારે યોગ્ય છે. આ મતનું પ્રતિપાદન કરનારાઓમાં હ્યુમનું નામ સૌથી વધારે જાણીતું છે.

હ્યુમ કહે છે કે જ્યારે આપણે મનનું નિરીક્ષણ કરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને સુખ કે દુઃખ, ગરમી કે ઠંડી વગેરેને લગતા એક યા બીજા પ્રકારના અનુભવો જ થાય છે. આમ મન એંગે તપાસ કરતાં આપણને વિભિન્ન આંતરિક સંવેદનોનો જ અનુભવ થતો હોઈ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે મન કોઈ આધ્યાત્મિક દ્રવ્ય કે અનુભવોની એકતારૂપ નથી પણ છૂટાછવાયાં સંવેદનોનો સમૂહ છે.

૪. મન એ અમુક પ્રકારની વર્તણૂકને અપાતું નામ છે.

જહોન ડ્યુઈ અને ગિલ્બર્ટ રાઈલ જેવા તત્ત્વચિંતકો અને વતૈનવાદી મનોવૈજ્ઞાનિકો એમ માને છે કે અમુક પ્રકારની વર્તણૂક જોઈને આપણે તેના મૂળમાં મન જેવું કોઈ તત્ત્વ હશે તેવી ધારણા કરીને તેના અસ્તિત્વમાં માનતા થઈએ છીએ. ભરેભર તો આ વર્તણૂકથી પર એવું કોઈ મન કે ચેતના જેવું તત્ત્વ છે જ નહીં.

જહોન ડ્યુઈ કહે છે કે માણસને કુદરતી રીતે પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં મન જેવું કોઈ વધારાનું તત્ત્વ નથી. શરીરની બૌદ્ધિક વર્તણૂક એટલે મન. ડ્યુઈના મતે માણસનું શરીર અને બીજાં કુદરતી તત્ત્વો વચ્ચે ક્ષત્ત એટલો જ તફાવત છે કે બીજાં કુદરતી તત્ત્વોમાં બુદ્ધિનો ઉદય થયો નથી જ્યારે માણસના શરીરમાં કુદરત બૌદ્ધિક રીતે વર્તણૂક કરવા શક્તિમાન બનેલી છે. તે સિવાય મન જેવું કોઈ વધારાનું સૂક્ષ્મ કે આધ્યાત્મિક તત્ત્વ નથી.

ગિલ્બર્ટ રાઇલે પોતાના ‘The Concept of Mind’ ગ્રંથમાં આ શરીરરૂપ યંત્રમાં મનરૂપી કોઈ ભૂત છે એવી પૂરાણી માન્યતાનો નિષેધ કરેલ છે. તેમના મતે તત્ત્વચિંતકોએ આવા તત્ત્વની કલ્પના કરીને એક મહાન ભૂલ કરેલી છે અથવા એક ગપ વહેતી મૂકી છે. તેઓ યુનિવર્સિટિના એક મુલાકાતીનું દ્રષ્ટાંત આપીને લખે છે કે આ મુલાકાતી પુસ્તકાલયો, વર્ગો, પ્રયોગશાળાઓ, હોસ્ટેલો અને ઓફિસો જોયા બાદ એવો પ્રશ્ન કરે છે કે આ બધું તો ઠીક પણ યુનિવર્સિટિ પોતે ક્યાં છે ? તો તેને એમ સમજાવવું પડે કે આ બધું જે તમે જોયું તે જ યુનિવર્સિટિ છે. રાઇલ કહે છે કે શરીરની વર્તણૂકથી વિશેષ એવું મન પોતે શું છે એવો પ્રશ્ન પૂછનાર આ મુલાકાતીના જેવી જ ભૂલ કરે છે. ખરેખર તો મન એ અમુક પ્રકારની શારીરિક વર્તણૂકને અપાતું એક નામ માત્ર છે.

સમાપન :

આમ, મન અંગેના વિવિધ મતો કે સિદ્ધાંતો જોતા એમ લાગે છે કે મનના સ્વરૂપ અંગે કોઈ એક સર્વસામાન્ય મત બાંધવો અશક્ય છે. આદર્શવાદીઓ મનને એક સૂક્ષ્મ તત્ત્વ કે આધ્યાત્મિક દ્રવ્ય તરીકે ઓળખવાનું પસંદ કરે છે, અનુભવવાદીઓ મનને અનુભવોની એકતારૂપ માનવાનું પસંદ કરે છે તો વર્તનવાદી મનોવૈજ્ઞાનિકો કેવળ વર્તનના સંદર્ભમાં સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે.

પ. મન-શરીર સંબંધ અંગેના વિવિધ સિદ્ધાંતો

પ્રાસ્તાવિક :

મન અને શરીરના સંબંધ અંગેનો પ્રશ્નસદીઓ જૂનો છે પણ ડોકાર્ટે આ સમસ્યા પરત્વે જે મંતવ્યો પ્રગટ કર્યો તેને લઈને પાશ્ચાત્ય દર્શનના આધુનિક યુગમાં આ પ્રશ્ન એકદમ મહત્વનો બની ગયો છે. જ્ઞાનાત્મક સ્તરે મન-શરીર સંબંધ એક હકીકત તરીકે અનુભવાતો હોવા છતાં સત્તામીમાંસકીય સ્તરે તે તત્ત્વચિંતકો માટે એક સમસ્યા બની રહે છે. ઘણાં ચિંતકોએ પોતાના વિશિષ્ટ ચિંતનની પશ્ચાદ્ભૂમાં આ સમસ્યાને ઉકેલવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેના પરિણામ સ્વરૂપે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે મન-શરીર સંબંધ અંગેના વિવિધ સિદ્ધાંતો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાવાદ

‘મન અને શરીર પરસ્પરને અસર કરે છે.’ એવા મન-શરીર સંબંધ અંગેના સિદ્ધાંતને ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાવાદ કહે છે. ડોકાર્ટે પોતાની તત્ત્વમીમાંસામાં દ્રવ્યની વિભાવના રજૂ કરી છે. તેઓ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે દ્રવ્ય તે છે કે જે સ્વતઃ અસ્તિત્વમાન અને સ્વતઃ ચિંતનીય હોય. આ વ્યાખ્યા અનુસાર ડોકાર્ટે બે પ્રકારના દ્રવ્યોનો ખ્યાલ રજૂ કરે છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ચેતનરૂપી દ્રવ્ય કે જેની હાર્દભૂત લાક્ષણિકતા ચિંતન કે વિચાર છે. આ પ્રકારના દ્રવ્યને ‘સ્વ’ કે ‘મન’ તરીકે ઓળખાવે છે.

૨. જડરૂપી દ્રવ્ય કે જેની હાદૈભૂત લાક્ષણિકતા ‘વિસ્તાર’ છે. આ પ્રકારના દ્રવ્યને ઉકાર્ટ ભૌતિક પદાર્થ તરીકે ઓળખાવે છે. ‘શરીર’ એ આ પ્રકારના દ્રવ્યનું ઉદાહરણ છે.

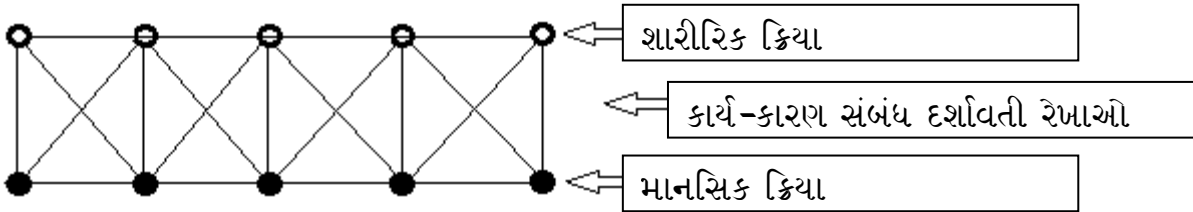
સમસ્યા:

મન અને શરીર વચ્ચે સંપૂર્ણ દ્વૈત હોવા છતાં તે બન્ને પરસ્પરને અસર કરે છે. આ સામાન્ય લોકોના અભિપ્રાયને ઉકાર્ટ પણ અનુમોદન આપે છે. ઉકાર્ટના મત પ્રમાણે મન વિચારવાની શક્તિ ધરાવનાર અભૌતિક દ્રવ્ય છે જ્યારે શરીર એક વિસ્તારવાન ભૌતિક દ્રવ્ય છે. આમ ભિન્ન સ્વભાવ ધરાવતા આ બન્ને દ્રવ્યો વચ્ચે કેવી રીતે સંબંધ સ્થપાય છે ? એ સમસ્યાનો ઉકેલ ઉકાર્ટે આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

સમસ્યાનો ઉકેલ:

ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાવાદ અનુસાર માનસિક ઘટનાઓને માનસિક કારણો અને પરિણામો હોય છે તેમ જ શારીરિક ઘટનાઓને શારીરિક કારણો અને પરિણામો હોય છે. એટલું જ નહીં માનસિક ઘટનાનાં શારીરિક કારણો અને પરિણામો હોય છે, તેમ જ શારીરિક ઘટનાનાં માનસિક કારણો અને પરિણામો હોય છે. ઉકાર્ટે આપેલાં આ ઉકેલની આકૃતિક રજૂઆત નીચે પ્રમાણે કરી શકાય.

આકૃતિક રજૂઆત :-

કાર્ય-કારણ સંબંધ દર્શાવતી રેખાઓ માનસિક ક્રિયા

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે શારીરિક ક્રિયાનું કારણ શારીરિક અને માનસિક હોઈ શકે છે તેમ માનસિક ક્રિયાનું કારણ માનસિક અને શારીરિક હોઈ શકે છે.

ઉદાહરણો:

ઉપર્યુક્ત ઉકેલને સમર્થન આપતા અનેક ઉદાહરણો આપણને આપણાં રોજબરોજના અનુભવમાંથી મળી રહે છે. દા.ત. મગજના રોગને કારણે માણસની વિચારશક્તિ પર અસર પડે છે. કેફી પીણા, ક્લોરોફોર્મ, બગડેલું પાચનતંત્રવગેરેની માનસિક ક્રિયાઓ પર અસર થાય છે. એ જ રીતે મનમાં ચિંતા હોય તો શરીર માંદું થઈ જાય છે. ભયને લીધે હૃદયના ધબકારા વધી જાય છે. ક્રોધને લીધે લોહીનું દબાણ વધી જાય છે. ઉકાર્ટે આ અનુભવસિદ્ધ ફકીકતોનું સ્પષ્ટિકરણ પીનીયલ ગ્રંથી વડે કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

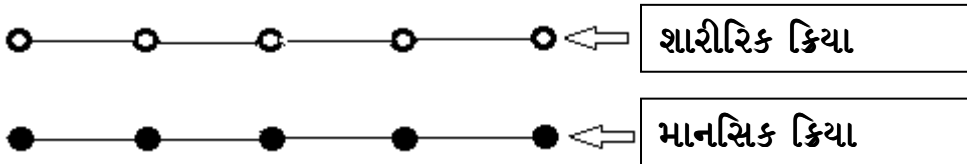
માનવ મસ્તકમાં આવેલ પીનીયલ ગ્રંથી એક સાંવેદનિક તંત્ર છે. મનમાં ઉદભવતા વિચારોથી પ્રભાવિત થઈ આ ગ્રંથીના માધ્યમથી મનોવૈજ્ઞાનિક સંવેદનોને ચેતાતંત્રની ક્રિયામાં રૂપાંતરિત કરે છે અને વિચારને અનુરૂપ દૈહિક ક્રિયા શક્ય બને છે. એ જ રીતે જ્યારે કોઈ શારીરિક ઘટના બને છે ત્યારે તેને અનુરૂપ શારીરિક ફેરફારો ફરીથી ઉત્સેચકો મારફત પીનીયલ ગ્રંથીમાં કંપન ઉત્પન્ન કરાવે છે અને આ કંપન તે અનુસાર માનસિક સંવેદન યા વિચારને જન્મ આપે છે. આમ, પીનીયલ ગ્રંથી દ્વારા મન-શરીર સંબંધી આંતરક્રિયા શક્ય બને છે.

૩. સમાંતરવાદ (સ્પીનોઝા)

સ્પીનોઝા એકતત્ત્વવાદી સર્વેશ્વરવાદી દાર્શનિક છે. તેમના મતે અંતિમ દ્રવ્ય એને જ કહેવાય કે જે અસ્તિત્વ અને જ્ઞાન માટે સ્વતંત્ર હોય. બધાને સમાવનારું પોતે જ પોતાના કરુણરૂપે રહ્યું હોય. સ્પીનોઝા માટે વૈવિધ્ય, ગતિ અથવા પરિવર્તન અને વિરોધોના પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે તેનો ઉકેલ તે ગુણધર્મો અને પ્રકારો દ્વારા આપે છે. આમ, આપણને અનુભવાતા બે વિરોધી તત્ત્વો શરીર અને મન કે જે વિરોધી ગુણોવાળા છે. જેવા કે, વિસ્તાર અને વિચાર આ વિરોધી ગુણો તરીકે જુદા છે તેથી વિરોધી લાગે છે. મૂળમાં એક જ દ્રવ્ય તત્ત્વના તે બેગુણો છે. આ બન્ને ગુણો સ્પીનોઝાની દૃષ્ટિએ સમાંતર રીતે કાર્ય કરે છે. એટલે કે જ્યારે શારીરિક ક્રિયા અસ્તિત્વમાં આવે છેત્યારે તેને અનુરૂપ માનસિક ક્રિયા પણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. તેથી એવો આભાસ ઉત્પન્ન થાય છે કે બન્ને કારણ પરિણામ સંબંધથી જોડાયેલ હશે. વાસ્તવમાં તેમનો સંબંધ સમાંતરનો છે. તેથી આ વાદ સમાંતરવાદ તરીકે ઓળખાય છે.

સ્પીનોઝા શરીરને વિસ્તારવાન અને મનને વિચારવાન માને છે. ડેકાર્ટ અને સ્પીનોઝામાં મૂળભૂત તફાવત એ છે કે, ડેકાર્ટ બન્નેને અંતિમ માને છે જ્યારે સ્પીનોઝા એક જ તત્ત્વના બે ગુણધર્મો માને છે. આમ, દ્વૈતવાદ દ્રવ્યની કક્ષાએથી ગુણની કક્ષાનો બની જાય છે. એક જ દ્રવ્યના બે ગુણ હોવાથી બન્ને વચ્ચેની એકતા કાંઈક અંશે સમજવી સરળ બને છે. જે નીચેની આકૃતિ પરથી વધુ સ્પષ્ટ થશે.

આકૃતિક રજૂઆત :-

સ્પીનોઝાએ સમાંતરતા સમજાવવા માટે સરખો સમય બતાવતી બે ઘડિયાળની ઉપમા લીધી છે. જેમ કે બે એલાર્મ ઘડિયાળમાં સરખી ચાવી ભરીને સરખો સમય મેળવી રાખવામાં આવે તો એક જ સમયે સાથે એલાર્મ સાંભળવા મળે અને ત્યારે આભાસ થાય છે કે પરસ્પર કાર્યકારણ સંબંધથી બન્ને જોડાયેલ હશે. વાસ્તવમાં સ્વતંત્ર મશીનરીથી તેઓનું કર્ય સ્વતંત્ર રીતે જ થાય છે. આપણા મનમાં જે પ્રકારનો વિચાર આવે છે તેને અનુરૂપ વસ્તુનો અનુભવ થાય છે. જેવો વસ્તુનો અનુભવ થાય છે તેને અનુરૂપ વિચાર આવે છે. આથી વિચાર અને વસ્તુ વચ્ચે કાર્યકારણ સંબંધ હોવાનું માનવા પ્રેરાઈએ છીએ. સ્પીનોઝા ડેકાર્ટની માફક એકમાંથી બીજું ન તો જન્મતું માને છે કે ન ક્રિયા જન્માવતું માને છે, પણ હંમેશને માટે સમાંતર રીતે પ્રવર્તતું માને છે.

સ્પીનોઝા વૈવિધ્ય અને ગતિ માટે કામચલાઉ પર્યાયો અથવા પ્રકારોનો સ્વીકાર કરે છે. મૂળભૂત એકતા દ્રવ્યની ભૂમિકાએ જાળવી શકાય છે. એવું આશ્વાસન પણ તેઓ અહીં આપે છે.

સમીક્ષા :-

સમાંતરવાદ એક પ્રકારનો સુધારેલો વાદ છે. શરીર મન જુદા છે એ પ્રશ્નનો જવાબ ગુણવત્ત ભેદ પાડીને અપાયો છે તે યોગ્ય છે પરંતુ બન્ને એક શા માટે અનુભવાય છે તેનો જવાબ સમાંતર અભિવ્યક્તિના ખ્યાલથી અપાયો છે. જે સંબંધને વાસ્તવિક પૂરવાર કરવાને બદલે ભ્રામક પૂરવાર કરે છે. આમ સ્પીનોઝા એકતા સમજાવી શક્યા છે એવું નિશ્ચિત રીતે કહી શકાતું નથી. અહીં દ્વૈતવાદ વધુ પ્રબળ પૂરવાર થાય છે.

૪. પૂર્વસ્થાપિત સામંજસ્યનો સિદ્ધાંત (લાઇબ્નિઝ)

જર્મન દાર્શનિક લાઇબ્નિઝ બહુતત્ત્વવાદી હોવા છતાં સમન્વયવાદી ગણાય છે. તેમણે જડ અને ચેતનનાં દ્વૈતને દૂર કરવાનો સબળ પુરુષાર્થ કરેલો છે. તેમના મતે અંતિમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ માત્ર ચૈતન્યનું જ છે આમ તે સર્વચેતનવાદી છે. કહેવાતી જડતાની સમજૂતિ તેમણે વિકાસની અવસ્થા દ્વારા આપેલી છે. તેઓ કહે છે કે, ચૈતન્યયુક્ત અણુઓ એક જ કક્ષાનાં નથી. તેમની ગતિ સ્વયં દેખાતી નથી. ભૌતિક પદાર્થો આ પ્રકારનાં છે. માનવીય ભૂમિકાએ શારીરિક ચિદ્દણુઓ માનસિક ચિદ્દણુઓની સાથે સંયોજિત છે. આત્મા એટલે ફ્વીન monad એટલે કે મુખ્ય ચિદ્દણુ છે અને ઈશ્વર પરમ ચિદ્દણુ છે.

આમ શરીર અને મન વચ્ચેનો જે ભેદ છે તે વિકાસની અવસ્થાનો છે. આમ સંબંધિત લાગવાનું કરણ તે બન્નેની વચ્ચે સ્થપાયેલ સામંજસ્ય ગણી શકાય. આ સામંજસ્ય ઈશ્વર દ્વારા પૂર્વ નિર્ધારિત છે એમ માનતા હોવાથી લાઇબ્નિઝનો આ સિદ્ધાંત પૂર્વ સ્થાપિત સામંજસ્યનાં સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખાય છે.

ડેકાર્ટ શરીર અને મન વચ્ચે દ્રવ્યગત ભેદ માનતાં હતાં. જ્યારે સ્પીનોઝા શરીર-મન વચ્ચે ગુણગત ભેદ મને છે. જ્યારે લાઇબ્નિઝ શરીર અને મન વચ્ચેના ભેદને વિકાસની અવસ્થાઓનો ભેદ મને છે. સંબંધને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી લાઇબ્નિઝ સ્પીનોઝા કરતાં ડેકાર્ટને વધુ અનુસરે છે. ડેકાર્ટ અને તેના અનુયાયીઓ સંબંધ સ્થાપવા માટે ઈશ્વરની સામેલગીરીને પ્રસંગોપાત સ્વીકારતાં હતાં જ્યારે લાઇબ્નિઝ પૂર્વસ્થાપિત સામંજસ્ય એ ઈશ્વર સર્જીત બાબત હોવાથી સંબંધની જવાબદારી ઈશ્વરાધિન બનાવી દે છે.

સમીક્ષા :-

શરીર મનમાં ભેદ વિશે વિકાસની અવસ્થાઓનો ભેદ માનવાનું ઘણે અંશે સ્વીકારી શકાય તેવી વાત છે, પણ એમની વચ્ચેનો સંબંધ પૂર્વસ્થાપિત સામંજસ્યને લીધે છે એ બાબત તાત્વિક દૃષ્ટિએ સંતોષકારક લાગતી નથી. કારણ કે સર્જક એવા ઈશ્વરની યોજનાનું સ્થાન

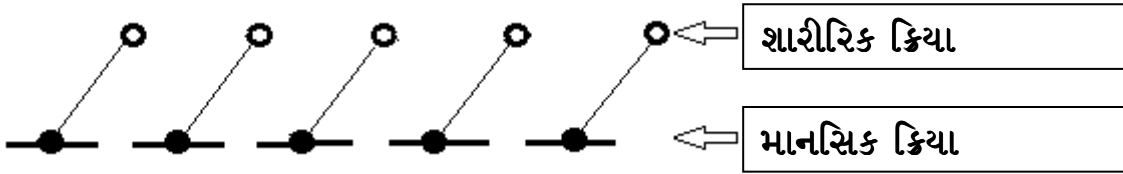
કદિરતના નિયમો લઈ લે છે અને લાઈબિનઝનો ચેતનાવાદ નિસર્ગવાદ અથવા ભૌતિકવાદમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય છે.

ઈશ્વરે અગાઉથી આવું ગોઠવ્યું હશે તેથી આમ થાય છે તે બુદ્ધિગમ્ય નથી પણ શ્રદ્ધેય બાબત બની જાય છે. તાત્ત્વિક ચિંતનના ગ્રંથોમાં આ બાબતોનું એટલું મહત્વ રહેતું નથી જેટલું ધાર્મિક ઈશ્વરવાદી ગ્રંથોમાં માનવામાં આવે છે.

પ. વિચારવાદ અથવા આદર્શવાદ (બર્કલે) :-

શરીર અને મન જુદા માનવામાં આવે છે વાસ્તવમાં તે જુદા નથી, કારણ કે જે કંઈ છે તે અનુભવ પૂરતું છે. અનુભવ માત્ર વૈચારિક અથવા માનસિક છે. આથી અસ્તિત્વ પણ કેવળ વૈચારિક અથવા મનોમય છે. કહેવાતું શારીરિક અસ્તિત્વ પણ મનની ગેરહાજરીમાં અનુભવાતું નથી. આથી ભેદ વાસ્તવિક નથી.

બર્કલે જણાવે છે તે પ્રમાણે સંબંધ પણ એક વિચાર જ છે. સંબંધના વિવિધ પ્રકારોમાં એક પ્રકાર કાર્યકારણનો છે જે ક્રમને અનુસરીને અસ્તિત્વમાં આવે છે. પ્રથમ બનાવ કારણરૂપી બનાવ હોય છે અને પછી બનતો બનાવ કાર્ય કે પરિણામ ગણાય છે. આ ક્રમ ઉલટાવી શકાતો નથી. એના મૂળમાં ઈશ્વરીય તત્ત્વ રહેલું છે. ઈશ્વરે આ ક્રમ નિર્ધારિત કરેલો છે. ખોરખક સાથે પોષણ, ઝેર સાથે મૃત્યુ, આ બધા જોડાણો ઈશ્વરી સત્તાને આભારી છે.

સમીક્ષા :-

ભૌતિકવાદનું જેવું સબળ ખંડન બર્કલેએ કર્યું છે એવું ખંડન પછીથી કોઈએ કર્યું નથી. પરંતુ એમની વાત એકપક્ષીય છે. એટલે કે વિચારો વિનાનું શરીર અનુભવાતું નથી. એ ખરું હોવા છતાં શું શરીર વિના મન હોઈ શકે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ તેઓ આપી શકે તેમ નથી. વિચાર કે મન તેના આધાર રૂપે શારીરિક અસ્તિત્વની અપેક્ષા રાખે છે.

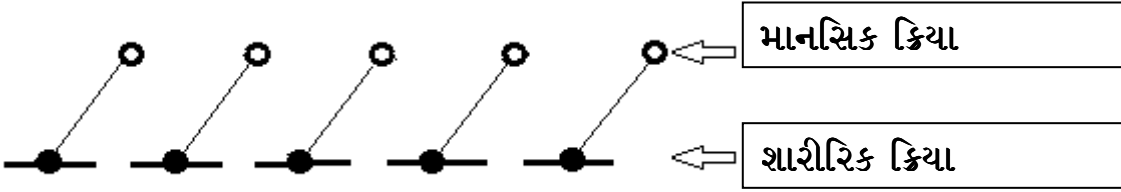
બર્કલે જો ક્રમને સ્વીકારતા હોય તો જે ભૂમિકાએ ક્રમ અનુભવાય છે તે ભૂમિકાએ તો શરીર મન જુદા માનવા પડે જ છે. તે ક્રમ ઉલટાવી શકાતો નથી. એ હકીકત સ્વીકાર્યા પછી તેના કારણ તરીકે ઈશ્વરને સ્વીકારવો એ અસંગત અને અતાર્કિક બની જાય છે. આ બાબતમાં હ્યુમ વધુ સુસંગત પૂરવાર થાય છે. બર્કલે ઈશ્વરને વચ્ચે લાવીને તેના તત્ત્વજ્ઞાનને ઈશ્વરવિદ્યામાં ફેરવદિ નાંખે છે.

૬. ભૌતિકવાદ અથવા વર્તનવાદ (વોલ્સન) :-

વિચારવાદનાં સામે છેડેથી વસ્તુવાદ રજૂ થયો છે જેને ભૌતિકવાદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શરીર મનની સમસ્યાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી વોટ્સનનો વર્તનવાદી સિદ્ધાંત નોંધપાત્ર મત બની જાય છે.

વોટ્સનના મતે આત્મા, મન કે ચેતના એ એક વહેમ છે. ભ્રામક ખ્યાલો છે. મધ્યયુગીન માન્યતાઓ છે. તેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ અનુભવી શકાતું નથી. તેથી સર્વાનુમતે તેના વિશે કશું કહી શકાતું નથી. જે કંઈ છે તે માત્ર શારીરિક વર્તન છે. આ વર્તનને આપણે ઇન્દ્રિયગમ્ય રીતે જાણી શકીએ છીએ. વર્તનના સૂક્ષ્મ પ્રકારોની વૈજ્ઞાનિક સમજણ શરીર રચનાનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવાથી જાણી શકાય છે. સ્નાયુઓ, મજ્જાતંતુઓ અને મગજના અવયવો વડે સમગ્ર વર્તન વિશે વિચાર કરતાં જણાઈ આવે છે કે, વિચારવું એટલે અપ્રગટપણે બોલવું અને બોલવું એટલે અપ્રગટપણે વિચારવું. સંવેદનો, આવેગો, લાગણીઓ કહેવાતાં જ્ઞાનાત્મક અનુભવો આમાનું કશું જ અભૌતિક નથી. બધું જ ભૌતિક સ્વરૂપનું છે. તેમની વચ્ચેનો ભેદ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મની માત્રાઓનો છે. ઉદ્દીપકો અને પ્રતિક્રિયાઓ દ્વારા તમામ પ્રકારના વર્તનને વસ્તુલક્ષી દૃષ્ટિએ વર્ણવી શકાય છે અને કાર્યકારણ સંબંધની રીતે નિયંત્રિત કરીને મૂલવી શકાય છે.

ટૂંકમાં જે છે તે માત્ર શરીર છે. મન વગેરે ભ્રમણાઓ છે. સંબંધ શરીર અને મનનો વિચારવાનો નથી, કારણ કે મનતો પડછાયા જેવું છે. ખરો સંબંધ તો ઉદ્દીપકો અને પ્રતિક્રિયાઓ વચ્ચેનો તપાસવાનો રહે છે. આમ વોટ્સન ભૌતિકવાદી, યંત્રવાદી અને નિયતિવાદી વલણ અપનાવે છે.

સમીક્ષા :-

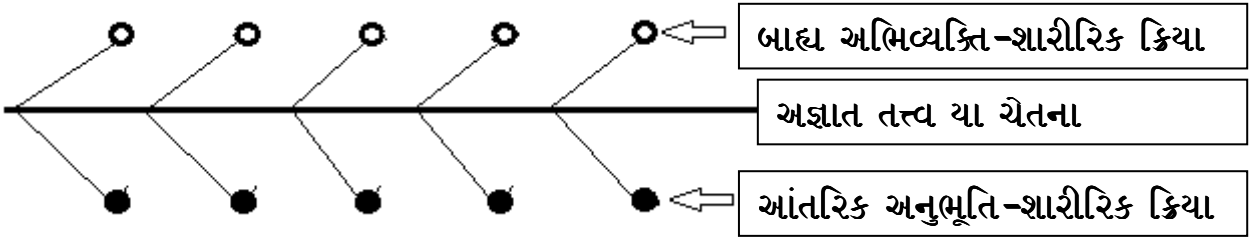
વર્તનવાદી મનોવૈજ્ઞાનિકો મનને સ્વતંત્ર તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારતાં જ નથી. આથી શરીર અને મનના સંબંધની સમસ્યા તાત્વિક અર્થમાં તેમને માટે ઉદ્ભવતી જ નથી એવો એક આભાસ અહીં ઉત્પન્ન થાય છે. વાસ્તવવાદ અધુરું મનોવિજ્ઞાન અને અસંતોષકારક તત્ત્વજ્ઞાન છે. વિકસેલા મનોવિજ્ઞાનને બોધાત્મક અનુભૂતિ, પ્રેરણાઓ, પસંદગી, અજાગ્રત ચેતના, સર્જનશીલતા વગેરે બાબતોને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં કશુંક અભૌતિક સ્વીકારવું પડ્યું છે. પરિણામે સમસ્યા કાયમ ટકી રહેલી જોવા મળે છે.

ભૌતિકવાદ અસંતોષકારક તત્ત્વજ્ઞાન છે. કારણ કે તે યંત્રવાદમાં પરિણમે છે. આજના ભૌતિકવાદનો વિકાસ પણ પ્રાચીન યંત્રવાદ પ્રકારનો જ રહ્યો નથી. તેમાં અનિશ્ચિતતા અને સ્વતંત્ર રહસ્યમયતા સ્વીકારવામાં આવે છે. જે બાબત મૂળ વર્તનવાદની વિરુદ્ધ દોરી જાય છે.

૭. તાદાત્મ્યવાદ (બર્ગસાં) :-

૨૦ મી સદીમાં ફ્રેંચ તત્ત્વચિંતક હેન્રી બર્ગસાં શરીર અને મન અંગે તાદાત્મ્યવાદ રજૂ કરે છે. આ વાદ પ્રમાણે શરીર અને મન બે સ્વતંત્ર તત્ત્વો નથી, પરંતુ મૂળ એક જ Ellen vital

(પ્રાણશક્તિ) ની જ આંતરિક અને બાહ્ય અભિવ્યક્તિ છે. આંતરિક અનુભૂતિ એ મન તરીકે ઓળખાય છે અને બાહ્ય અભિવ્યક્તિ એ શરીર તરીકે ઓળખાય છે. બર્ગસાં સર્જનલક્ષી ઉત્ક્રાંતિવાદમાં માને છે. તેઓ જણાવે છે કે, માત્ર ચેતનાનાં જગતમાં જ નહીં પણ કહેવાતી ભૌતિકતાનાં જગતમાં પણ અનિયતિવાદ પ્રવર્તે છે. મૂળ તત્ત્વ અનેક સ્વરૂપે સ્વતંત્ર રીતે ક્રિયાઓ કરે છે. આમ, શરીર અને મન વચ્ચે જે ભેદ છે તે દ્રવ્યગત નથી, ગુણગત નથી પણ ક્રિયાગત છે.

સમીક્ષા :-

બર્ગસાંનો તાદાત્મ્યવાદ નવતર છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રે તેમણે સારું આકર્ષણ જમાવ્યું છે. પરંતુ અહીં આંતરિક અને બાહ્ય શબ્દોનો અર્થ અસ્પષ્ટ રહી જવા પામે છે. કારણ કે રૂઢિરામિસરણ, ચયાપચયન જેવી શારીરિક ક્રિયાઓ પણ શરીર અંતર્ગત થતી ક્રિયાઓ છે. માનસિક ક્રિયાઓ તેનાથી કાંઈક રીતે જુદી છે. તેનો ખુલાસો બર્ગસાં આપી શકતા નથી.

જ્યાં સુધી તફાવતનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી તેઓ કાંઈક અંશે સંતોષ આપી શકે છે. પણ સંબંધની સમસ્યા ભાગ્યેજ ઊકેલાઈ હોવાનું કહી શકાય.

૮. સાંખ્યદર્શનનો મત :-

ભારતીય દર્શનોમાં વાસ્તવવાદી અને આદર્શવાદી એ બે આત્યંતિક વિચારધારાઓએ શરીર અને મનનો પ્રશ્ન વિચાર્યો છે. ન્યાય દર્શનમાં મનને એક દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં આવ્યું છે. ચેતનાને આત્માનો આકસ્મિક ગુણ માન્યો છે. વેદાંત દર્શન પ્રમાણે અંતઃકરણનાં એક કાર્યરૂપ મન વાસ્તવિક સત્તા ધરાવતું નથી. તેનું સ્વરૂપ માયાવી છે, આભાસી છે, શરીર અને મન બન્ને માયાના પરિણામો છે. આમ, ન્યાય કે વેદાંત આ સમસ્યાને યોગ્ય ન્યાય આપી શકતા નથી.

સાંખ્ય અને યોગ વાસ્તવવાદી છે. વ્યવહારની ભૂમિકાએ સંબંધ છે ત્યાં સુધી આ દર્શનો શરીર મનની સમસ્યા ઉકેલવાનો ખૂબ અસરકારક પ્રયત્ન કરે છે.

સાંખ્ય દર્શન પ્રમાણે શરીર અને મન સ્વતંત્ર દ્રવ્યો નથી. તેમની વચ્ચેનો ભેદ ગુણગત નથી પણ ક્રિયાઓનો ભેદ જરૂર છે. તે ભેદનું કારણ ઉત્ક્રાંતિમાં જુદી પડતી તેમની અવસ્થાઓમાં રહેલું છે. જેમ માટીનું ઢેકું અને દર્પણ બન્ને ભૌતિક પદાર્થો હોવા છતાં સૂર્યનો પ્રકાશ દર્પણ પર પડે છે ત્યારે તે વળતું પ્રતિબિંબ પાડે છે. એ જ રીતે પુરુષરૂપી આત્મા ચૈતન્ય કે જે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેનો પ્રકાશ મનનાં સત્ત્વ ગુણને લઈને ચેતન સ્વરૂપે અનુભવાય છે અને આપણને મન શરીર કરતાં જુદું લાગે છે. આમ એક જ પ્રકૃતિના બે આવિર્ભાવો હોવાથી શરીર અને મનમાં એકતા છે. જ્યારે જ્ઞાન કે ચૈતન્ય પ્રતિબિંબ ક્ષમતા અલગ પ્રકારની હોવાથી તેમની વચ્ચે તફાવત લાગે છે.

ઉપસંહાર :-

શરીર અને મન સંબંધ અંગે વિવિધ પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિબિંદુઓ એકંદરે અસંતોષકારક પૂરવાર થાય છે. તેની સરખામણીમાં સાંખ્યનો મત વધુ સમગ્રતાવાદી હોવાથી મહદઅંશે સંતોષકારક અને સ્વીકાર્ય બને છે. સાંખ્યનો મત મનોતાત્વિક સિદ્ધાંત રજૂ કરતો હોવાથી વ્યવહારની ભૂમિકાએ મનની જુદી જુદી ક્રિયા, પ્રક્રિયા અને શરીર સાથેની આંતરક્રિયા અનુભવલક્ષી ધોરણે સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. સાંખ્ય સિદ્ધાંત છે તો યોગ વ્યવહાર છે. બન્ને મળીને એક સંપૂર્ણ દર્શન રજૂ કરતાં જણાય છે.

યુનિટ- ૨

૬. બિનશરતી અમરત્વનો સિદ્ધાંત

પ્રાસ્તાવિક :

પોતાના શરીરનો વિનાશ થવાને લીધે પોતાના આત્માનો નાશ થશે નહીં એવી શ્રદ્ધા લગભગ દરેક માણસના મનમાં પડેલી હોય છે. આપઘાત કરનારા નિરાશાવાદી લોકો પોતાની જાતનો કાયમી અંત આણવા નહીં પણ આ જીવનની દુઝાદ સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવા માટે આપઘાત કરે છે. આમ, માણસ ક્યારેક મૃત્યુને અપનાવે છે. એ જ રીતે મોટા ભાગના માણસોના મનમાં મૃત્યુનો ભય હોય છે તેનું કારણ પણ એ નથી કે તેઓ પોતાના આત્માને અમર નથી ગણતા. માણસ મૃત્યુથી એટલા માટે દૂર રહેવા માગે છે કે તેને આ જીવનમાં પ્રાપ્ત થયેલી પરિસ્થિતિનો વિયોગ સહ્ય લાગતો નથી.

આમ, મોટા ભાગના માણસો ‘આત્મા અમર છે’ એવો મત સામાન્ય રીતે ધરાવતા હોય છે. પણ આ માન્યતા તાત્વિક રીતે સ્વીકારવા જેવી છે કે કેમ ? એટલે કે આત્માની અમરતામાં માનવા માટેના કોઈ કારણો છે કે કેમ ? એ પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાનનો એક ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ભૌતિકવાદી તત્ત્વચિંતકોના મત પ્રમાણે માણસ પાસે જીવંત શરીરથી વિશેષ કંઈ નથી. અર્થાત્ જેને આપણે આત્મા કહીએ છીએ તે માત્ર શરીર અથવા તો મન અને તેના કાર્યરૂપ જ છે પણ તેથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર એવું કોઈ તત્ત્વ નથી. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે આ પ્રકારની વિચારસરણી ધરાવનારા તત્ત્વચિંતકો માટે આત્માની અમરતાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી.

જે તત્ત્વચિંતકો શરીર અને મનથી ભિન્ન એવા આધ્યાત્મિક તત્ત્વરૂપ આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે તેમના માટે સહજ રીતે અર પ્રશ્ન ઉદભવે છે કે શરીરના નાશ પછી પણ આત્મા ટકી રહે છે કે કેમ ? મોટા ભાગના આત્મવાદીઓ આત્માની અમરતાને લગતા આ પ્રશ્નનો જવાબ હકારમાં આપે છે.

અમરતાનો અર્થ :

આત્માની અમરતાનો પ્રશ્ન વિચારતી વખતે અમરતાના અર્થની સ્પષ્ટતા કરવી આવશ્યક છે. એટલે કે આત્માની અમરતાના નીચે આપેલા બે અર્થ વચ્ચેનો ભેદ જાણવો જરૂરી છે.

(અ) આત્માની અમરતા એટલે તેનું મરણ પછીનું અસ્તિત્વ.

(બ) આત્માની અમરતા એટલે તેની એવી પરમધ્યેયરૂપ સ્થિતિ કે જેમાંથી તેને ક્યારેય ચલિત થવાનું રહેતું નથી. અમરત્વની આ શાશ્વત સ્થિતિને શાશ્વત આનંદસમર જીવન, મોક્ષ, નિર્વાણ વગેરે શબ્દો વડે વર્ણવવામાં આવે છે.

આત્માનું બિનશરતી અમરત્વ :

શરીરના મરણની સાથે આત્મા મરી જતો નથી એ મત ચાર્વાક સિવાયના તમામ ભારતીય દર્શનો સ્વીકારે છે. તેમના મતે આત્મા અજન્મા છે, શાશ્વત છે, અવિકારી છે અને તે શરીરના નાશ થવાની સાથે નષ્ટ થતો નથી. ગીતામાં આ આત્માનું વર્ણન નીચેના શબ્દોમાં કર્યું છે.

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્

નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયા ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨-૨૦

આમ, ભારતીય વિચારકોના મત પ્રમાણે આ ત્મા સ્વભાવથી જ અમર છે અને તેથી શરીરનો નાશ થવાને લીધે કે બીજા કોઈ પણ કારણસર તેનો નાશ થતો નથી.

૭. આત્માનું શરતી અમરત્વ :

પ્રાસ્તાવિક :

પોતાના શરીરનો વિનાશ થવાને લીધે પોતાના આત્માનો નાશ થશે નહીં એવી શ્રદ્ધા લગભગ દરેક માણસના મનમાં પડેલી હોય છે. આપઘાત કરનારા નિરાશાવાદી લોકો પોતાની જાતનો કાયમી અંત આણવા નહીં પણ આ જીવનની દુઃખદ સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવા માટે આપઘાત કરે છે. આમ, માણસ ક્યારેક મૃત્યુને અપનાવે છે. એ જ રીતે મોટા ભાગના માણસોના મનમાં મૃત્યુનો ભય હોય છે તેનું કારણ પણ એ નથી કે તેઓ પોતાના આત્માને અમર નથી ગણતા. માણસ મૃત્યુથી એટલા માટે દૂર રહેવા માગે છે કે તેને આ જીવનમાં પ્રાપ્ત થયેલી પરિસ્થિતિનો વિયોગ સહ્ય લાગતો નથી.

આમ, મોટા ભાગના માણસો ‘આત્મા અમર છે’ એવો મત સામાન્ય રીતે ધરાવતા હોય છે. પણ આ માન્યતા તાત્વિક રીતે સ્વીકારવા જેવી છે કે કેમ ? એટલે કે આત્માની અમરતામાં માનવા માટેના કોઈ કારણો છે કે કેમ ? એ પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાનનો એક ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે.

શરતી અમરત્વ :

ખ્રિસ્તી ધર્મમીમાંસકો આત્માના સ્વભાવગત અમરત્વને સ્વીકારતા નથી. તેમના મત પ્રમાણે બધા માણસોનો આત્મા મરણ પછી ટકતો નથી પરંતુ જેમણે અમુક હદ સુધીની નૈતિક કક્ષા સિદ્ધ કરીહોય તેવા માણસોનો જ આત્મા મરણ પછી ટકી શકે છે. અને ત્યાં પણ તેમણે પોતાના નૈતિક પુરુષાર્થને જાળવી રાખવો પડે છે. આમ, આ લોકો આત્માના શરતી અમરત્વ (conditional Immortality) નો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે.

લોત્ઝે (Lotze) એ આ મતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. તેમને અનુસરીને પ્રિંગલ પેટીસન કહે છે કે, “અમરતા એ માણસમાત્રનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર નથી.” શરતી અમરત્વના સિદ્ધાંતના સમર્થકોના મત પ્રમાણે આત્માનો પ્રાદુર્ભાવ અમુક નૈતિક પુરુષાર્થને અંતે થાય છે એટલું જ નહીં પણ જો એ પુરુષાર્થ ચાલું ન રહે તો તે આત્માનું વિલીનીકરણ પણ થઈ શકે છે.

આત્માના શરતી અમરત્વને લગતી ઉપર્યુક્ત મતની ટીકા ડો. રાધાક્રિષ્ણને પોતાના ‘Idealist View of Life’ નામના ગ્રંથમાં કરેલી છે. તેના મુખ્ય અંશો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. આત્મા અભૌતિક હોવાથી તે અવિકારી અને અવિનાશી તત્ત્વ છે. તેના વિનાશનો સ્વીકાર કરવાનું તાત્વિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી. ખ્રિસ્તી ઈશ્વરશાસ્ત્ર માને છે તેમ જો આત્મા ઈશ્વર દ્વારા સર્જાયેલ હોય તો તેનો વિનાશ થાય છે એમ સ્વીકારી શકાય નહીં. ખ્રિસ્તી પોતાના ટીમિયસ નામના સંવાદમાં કહે છે કે ઈશ્વરના સર્જનને અન્ય કોઈ નષ્ટ કરી શકે નહીં અને ઈશ્વર પોતે પોતાના સર્જનનો વિનાશ ઇચ્છે નહીં. આનો અર્થ એ કે ખ્રિસ્તી ઈશ્વરશાસ્ત્રીઓએ પણ આત્માના બિનશરતી અમરત્વનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવો જોઈએ.

૨. પૂર્ણતા કે મોક્ષની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરી એવો પુરુષાર્થ દરેક વખતે દરેક જન્મમાં થઈ શકતો નથી અને તેથી જો શરતી અમરત્વનો સિદ્ધાંતસાચો હોય તો જેનો પુરુષાર્થ અધુરો છે તેવા સાધકનો પુરુષાર્થ નિરર્થક ઠરે છે. આ પ્રકારનો ધર્મનાશ કે મૂલ્યનાશ સ્વીકારવા આપણી નૈતિક ચેતના બિલકુલ તૈયાર નથી. નૈતિક પુરુષાર્થને અડગપણે વળગી રહેનાર માણસને એવી દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે કે અનેક જન્મના અંતે પણ પોતાને અમરત્વની પ્રાપ્તિ થશે જ.

૩. જો શરતી અમરત્વનો સિદ્ધાંત સત્ય હોય તો નાના બાળકોનું જીવન તો તદ્દન એળે જ ગયેલું ગણાય કારણ કે નાની ઉંમરમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટેનો જરૂરી પુરુષાર્થ ભાગ્યે જ શક્ય બને છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન કહે છે તેમ ‘ઘણા પુખ્ત વયના લોકો પણ તેમના મૃત્યુ સુધી બાળકો જેવા જ રહે છે. આવા લોકોને બીજીવારની તક જ ન મળે એ તો ખરેખર અન્યાય જ ગણાય.’

ડૉ. રાધાકૃષ્ણન યોગ્ય જ કહે છે કે ‘માણસના વ્યક્તિત્વનું જે નૈતિક ગૌરવ છે તે જોતા તેને આ રીતે બીજીવારની તકથી વંચિત રાખવામાં આવે એ તો ખરેખર અયોગ્ય ગણાય.’

૪. મૃત્યુ પછીનું જીવન ટકાવવા માટે કેટલો પુરુષાર્થ જરૂરી છે ? અને જરૂરી એટલો પુરુષાર્થ થયો છે કે કેમ ? એ પ્રશ્નોના ચોક્કસ જવાબો શરતી અમરત્વના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરનારા લોકો આપી શકતા નથી. આનો અર્થ એ કે કોઈ પણ સાધક આ સિદ્ધાંતમાં રહેલી લટકતી તલવાર નીચે શાંતિથી સાધના કરી શકે નહીં અને જ્યાં શાંતિપૂર્વકની સાધના જ અશક્ય હોય ત્યાં ધન્યતાની અનુભૂતિ સંભવે જ શી રીતે ?

સમાપન :

શરતી અમરત્વના સિદ્ધાંતની ઉપર્યુક્ત સમીક્ષાને અંતે ડૉ. રાધાકૃષ્ણન એવા નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે અમરતા શરતી હોઈ શકે નહીં. એ તો આત્માનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. આત્મા સ્વભાવથી જ અમર છે.

૮. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત

પ્રાસ્તાવિક :

ડૉ. રાધાકૃષ્ણને આત્માના શરતી અમરત્વના સિદ્ધાંતની આકરી ટીકા કરી છે. આ સિદ્ધાંતમાં રહેલી મુશ્કેલીઓનું નિવારણ તો જ થઈ શકે કે જો આત્માના મરણોત્તર અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવામાં આવે. આત્માના મરણોત્તર અસ્તિત્વના સ્વીકારની સાથે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનો પણ સ્વીકાર થઈ જાય છે. આત્માની અમરતા અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતના સમર્થનમાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણને નીચેની દલીલો રજૂ કરેલી છે.

પુનર્જન્મ સિદ્ધ કરતી દલીલો

૧. કુદરતની તમામ પ્રક્રિયાઓમાં સાતત્ય જોવા મળે છે. અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુ તદ્દન નવેસરથી નિપજતી હોય અને તદ્દન નષ્ટ થઈ જતી હોય તેમ બનતું નથી. જો આ સામાન્ય નિયમ હોય તો તેમાંથી આત્મા અપવાદરૂપ હોઈ શકે નહીં. અર્થાત્ આત્માના અસ્તિત્વનો ઉદ્ભવ અને તેનો સર્વનાશ શક્ય નથી. માટે આત્મા અમર છે. બીજી રીતે કહીએ તો સત્કાર્યવાદના સુવિખ્યાત સિદ્ધાંત પ્રમાણે આત્મા ક્રમિક રીતે ભૌતિક તત્ત્વમાંથી કે શૂન્યમાંથી ઉદ્ભવી શકે નહીં. તેવી જ રીતે તે શૂન્યમાં કે પંચભૂતમાં મળી જઈ શકે નહીં. અર્થાત્ આત્મા અમર છે.

૨. આત્મા પાસે આત્મસુધારણાની અસીમ શક્તિ છે અને આ શક્તિનો ઉપયોગ અને વિકાસ કરવા માટે અનેક જન્મોની સાધના જરૂરી છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે અનેક જન્મસંસિદ્ધઃ તતોયાતિ પરાંગતિમ્ આથી આપણે એ સ્વીકારવું જ રહ્યું કે “The successive lives are a closely connected sequence where the acts of one life determine the basis and opportunities of the next. આ જન્મમાં આપણે કરેલા કર્મોને આધારે આ પછીના જન્મસંસ્કારો અને તેની તકો નક્કી થાય છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ આ મુદ્દાને સમર્થન આપતું વિધાન મળી આવે છે.

૩. એક જ સરખા વાતાવરણમાં રહેતા માણસોની બૌદ્ધિક, નૈતિક કે કલાત્મક દૃષ્ટિ એક સરખી હોતી નથી. તેમાં જે તફાવત દેખાય છે તેનો સંપૂર્ણ ખુલાસો માતા-પિતાના શારીરિક વારસાને આધારે કરી શકાય તેમ નથી. આનો અર્થ એ કે માણસના જન્મ પહેલાનો પણ તેનો લાંબો ભૂતકાળ છે અને તેને લક્ષમાં લેવામાં આવે તો જ માણસને મળેલા સંસ્કાર અને વાતાવરણનો પૂરેપૂરો ખુલાસો મેળવી શકાય.

૪. મેકટેગાર્ટ કહે છે કે કેટલીક વાર બે માણસો થોડા પરિચયમાંથી એટલા ઘનિષ્ટ સંબંધ સુધી પહોંચી જાય છે કે સામાન્ય રીતે એટલો ઘનિષ્ટ સંબંધ બાંધવા માટે વર્ષોનો પરિચય અને વર્ષો સુધીનો પરસ્પરનો સહકાર અને સ્નેહભર્યો સંબંધ જરૂરી બને. આમ, આ હકીકતનો કોઈ ખુલાસો વર્તમાન જીવનના કોઈ અનુભવમાંથી મળી શકતો નથી. ડો. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે Love at first sight- પ્રથમ નજરે પ્રેમના પ્રસંગને લગતી મેકટેગાર્ટની આ મુંઝવણ પુનર્જન્મ કે ઋણાનુબંધનો સિદ્ધાંત દૂર કરે છે.

૫. આપણા સૌના અનુભવની બાબત છે કે સુષુપ્ત અવસ્થામાં આત્માને શરીર-મન સાથે સભાન સંબંધ રહેતો નથી. આમ છતાં એ અવસ્થામાંથી જાગ્યા પછી આત્મા નવેસરથી શરૂ નહીં થતાં પોતાના ભૂતકાળ સાથેનું સાતત્ય સાચવી શકે છે. આનો અર્થ એ કે માણસનો આ શરીર સાથેનો સંબંધ એ તો એની લાંબી કારકિર્દી દરમિયાન બનતી એક ઘટના જ છે. એટલે કે શરીરના જન્મની પહેલાં અને તેના મરણ પછી આત્માનું જીવન તો ચાલતું જ હોય છે. અર્થાત્ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સત્ય છે.

પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત સામેના વાંધાઓ અને તેના જવાબો :

૧. શરીરના મરણ પછી આત્મા ટકી રહે છે એમ કહેવાનો અર્થ એ કે શરીરની ગેરહાજરીમાં પણ આત્માને અનુભવો શક્ય છે. આ સ્વીકારવામાં મુશ્કેલી એ છે કે શરીરની ગેરહાજરીમાં તેને અનુભવો કેવી રીતે શક્ય બને ? કેમ કે આત્મા શરીર દ્વારા જ અનુભવો મેળવે છે એવી આપણને સૌને પ્રતીતિ છે. આનો અર્થ એ કે શરીરના મરણ પછી આત્મા ટકી શકે નહીં.

આ વાંધાના પ્રત્યુત્તરમાં એમ કહી શકાય કે શરીર આત્મા વચ્ચે જીવંત સંબંધ છે એ વાત ખરી છે. વળી આત્માને અનુભવો મેળવવા માટે શરીરની જરૂર છે એ પણ સ્વીકાર્ય છે. પરંતુ આ શરીર સ્થુળ પંચમહાભૂતનું જ હોવું જોઈએ એ જરૂરી નથી.

પુનર્જન્મમાં માનનારા ભારતીય દાર્શનિકોના મત પ્રમાણે શરીરનું મરણ એ માત્ર પ.ચમૂતના સ્થૂળ દેહનું વિલીનીકરણ છે. સ્થૂળ દેહ છોડનાર આત્મા પોતાની સાથે સૂક્ષ્મ દેહ લઈને વિદાય પામે છે. આ સૂક્ષ્મ દેહ આત્મા માટે અનુભવો શક્ય બનાવે છે એટલું જ નહીં પણ બીજા સ્થૂળ દેહ પ્રત્યેની આત્માની ગતિમાં પણ સૂક્ષ્મ દેહ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

૨. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત વારસાને લગતા વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત સાથે બંધબેસતો નથી. મા-બાપના સંસ્કારો માણસને વારસારૂપે મળે છે એમ કહેવાનો અર્થ એ કે માણસ અને તેના સંસ્કારોની ઉત્પત્તિનું કારણ તેના માતા-પિતા છે અને તેથી તેને પુનર્જન્મ હતો એમ કહેવાનું યોગ્ય નથી.

આ વાંધાનો જવાબ આપતાં ડો. રાધાકૃષ્ણન જણાવે છે કે મા-બાપના સંસ્કારો માણસમાં ઉતરે છે તેનો અર્થ એવો નથી કે માતા-પિતાએ દેહની સાથે આત્માનું પણ સર્જન કર્યું છે. પ્રત્યેક માણસ પોતાના સંસ્કારને અનુરૂપ ભૌતિક વાતાવરણ શોધે છે એ હકીકત છે. આ જ સિદ્ધાંતને અનુસરી આત્મા પોતાના સંસ્કારને અનુરૂપ માતાપિતા પસંદ કરે છે તેથી માત્ર ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ જ એમ કહી શકાય કે મા-બાપના સંસ્કાર સંતાનમાં છે. ખરી રીતે સંતાનોએ સંસ્કાર સામ્યને લીધે તેમને પસંદ કરેલા છે. ડો. રાધાકૃષ્ણનના શબ્દોમાં કહીએ તો જેવી રીતે આપણા માથાને અનુકૂળ આવે તેવી ટોપી આપણે પહેરીએ છીએ તેવી રીતે આત્મા પોતાના સંસ્કારોને અનુરૂપ હોય તેવા મા-બાપને પસંદ કરે છે.

વળી બધા માણસોના સંસ્કારો હંમેશાં તેમના માતા-પિતાનો વારસો પ્રગટ કરનારા હોતા નથી. આ હકીકતનો કોઈ સંતોષકારક ખુલાસો વારસાને લગતા વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોમાંથી મળતો નથી. જ્યારે કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત દ્વારા આ હકીકતનો ખુલાસો મેળવી શકાય છે. આમ, વારસાવાદી સિદ્ધાંત માત્ર કેટલીક હકીકતોની ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ સમજૂતી આપે છે જ્યારે કર્મ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત બધી હકીકતોનો મૂળભૂત રીતે ખુલાસો આપે છે.

૩. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સાચો ન હોઈ શકે કારણ કે આપણને આપણા પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ નથી.

આના જવાબમાં આપણે કહી શકીએ કે આ જન્મમાં આપણને થયેલા બધા અનુભવો યાદ નથી. તેના પરથી શું એમ કહેવાનું યોગ્ય છે કે એ અનુભવો વખતે આપણો આત્મા અસ્તિત્વમાં જ નહોતો ? આમ પર્વજન્મની સ્મૃતિ નથી તેથી પૂર્વજન્મ નથી એમ કહેવું એ બરાબર નથી. વળી કેટલાક માણસને પર્વજન્મની સ્પષ્ટ સ્મૃતિ પણ હોય છે. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને સમર્થન કરનારી આ પ્રકારની હકીકતોની વૈજ્ઞાનિક રીતે ચકાસણી પણ થયેલી છે.

૯. મોક્ષ યા અમરતા

પ્રાસ્તાવિક :

જે તત્ત્વચિંતકો શરીર અને મનથી ભિન્ન એવા આધ્યાત્મિક તત્ત્વરૂપ આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે તેમના માટે સહજ રીતે અર પ્રશ્ન ઉદભવે છે કે શરીરના નાશ પછી

પણ આત્મા ટકી રહે છે કે કેમ ? મોટા ભાગના આત્મવાદીઓ આત્માની અમરતાને લગતા આ પ્રશ્નનો જવાબ હકારમાં આપે છે.

અમરતાનો અર્થ :

આત્માની અમરતાનો પ્રશ્ન વિચારતી વખતે અમરતાના અર્થની સ્પષ્ટતા કરવી આવશ્યક છે. એટલે કે આત્માની અમરતાના નીચે આપેલા બે અર્થ વચ્ચેનો ભેદ જાણવો જરૂરી છે.

(અ) આત્માની અમરતા એટલે તેનું મરણ પછીનું અસ્તિત્વ.

(બ) આત્માની અમરતા એટલે તેની ૧૦વી પરમધ્યેયરૂપ સ્થિતિ કે જેમાંથી તેને ક્યારેય ચલિત થવાનું રહેતું નથી. અમરત્વની આ શાશ્વત સ્થિતિને શાશ્વત આનંદસભર જીવન, મોક્ષ, નિર્વાણ વગેરે શબ્દો વડે વર્ણવવામાં આવે છે.

મોક્ષ યા અમરતા :

ઉપરોક્ત બન્ને અર્થોને અનુલક્ષીને બે પ્રકારના પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. પ્રથમ અર્થના સંદર્ભમાં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ આત્મા હંમેશાં ભવચક્રમાં ભટકતો રહે છે ? અને બીજા પ્રશ્નના અનુસંધાનમાં આવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આત્મા ભવચક્રમાંથી મુક્ત થઈ કાયમ માટે છૂટીને કોઈ શાશ્વત ધન્યતા કે મોક્ષને પામે છે ? તમામ ધર્મો તેમજ પૂર્વ અને પશ્ચિમના મહાન તત્ત્વચિંતકો માને છે કે આત્મા શાશ્વત ધન્યતા કે મોક્ષને પામી શકે છે. આમ, સંસારમાં ફરતા પ્રત્યેક આત્માનું અંતિમ ધ્યેય મોક્ષ છે.

મોક્ષ વિષયક વિચારણા ૧. મોક્ષના સાધનો અને ૨. મોક્ષનું સ્વરૂપ એ બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. આ બન્ને અંગે સંક્ષિપ્ત માહિતી મેળવીએ.

૧. મોક્ષના સાધનો :

મોક્ષ મેળવવાના સાધનો તરીકે વિવિધ ધર્મો અને દર્શનો જુદા જુદા માર્ગોનું પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ આ બધામાં ઈન્દ્રિયો અને મનનો સંયમ, આત્મનિષ્ઠા, ઈશ્વરોપાસના અને સર્વોચ્ચ કક્ષાની નીતિમત્તાનો સમાવેશ થતો હોય છે. આથી સંક્ષેપમાં એમ કહી શકાય કે સર્વોચ્ચ પ્રકારનું ધાર્મિક જીવન એ આ મોક્ષની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટેનું સાધન છે.

૨. મોક્ષનું સ્વરૂપ :

મોક્ષના સ્વરૂપ અંગે બધા ધર્મો અને તત્ત્વચિંતકો એટલું તો એક મત થઈને સ્વીકારે છે કે મોક્ષ એ પરમ પુરુષાર્થ છે. અર્થાત્ તેમાં જ આત્યંતિક દઃખનિવૃત્તિ છે. મોક્ષાવસ્થામાં આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે છે અને તેનો સંસાર સાથેનો સંબંધ પૂરો થાય છે. ઉપનિષદ આ સ્થિતિનું વર્ણન નીચેના શબ્દોમાં કરે છે.

ભિદ્યતે હૃદયગ્રંથિઃ છિન્દ્યન્તે સર્વસંશયો

ક્ષિયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે

મોક્ષના સ્વરૂપની વિગતોમાં ઉતરતા જે મતભેદો ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં મુખ્ય બે વિચારસરણીઓ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

૧. મોક્ષાવસ્થામાં આત્માનું વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ રહેતું નથી પણ તે બ્રહ્મ કે શૂન્ય જેવા કોઈ વ્યાપક તત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે. બૌદ્ધદર્શનમાં, શાંકરવેદાંતમાં તેમ જ બીજી ઘણી એકતત્ત્વવાદી વિચારધારાઓમાં મોક્ષના સ્વરૂપ અંગેના આ મતનું પ્રતિપાદન થયેલું છે.
૨. વિશ્વના મોટાભાગના ધર્મો અને ઈશ્વરવાદી ચિંતકો એવો મત ધરાવે છે કે મોક્ષાવસ્થામાં આત્માનું વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ જળવાઈ રહે છે અને તે પૂર્ણતાનો કે ઈશ્વરના સાનિધ્યનો અનુભવ કરે છે.

આમ, મોક્ષાવસ્થામાં આત્માનું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહે છે કે લય પામી જાય છે એ બે પ્રકારના મંતવ્યોમાંથી કયું મંતવ્ય ક્યા કારણોથી સ્વીકાર્ય છે તેની ચર્ચામાં ઉતર્યા વગર એટલું સ્પષ્ટ છે કે મોક્ષ કે શાસ્વત ધન્યતાની સ્થિતિ એ જ ખરી અમરતા છે. આ દૃષ્ટિએ સંસારમાં ભટકવું એ જ આત્મા માટે મહારોગ કે મરણ છે.

યુનિટ-૩

૧૦. ન્યાય દર્શન અનુસાર ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેની સાબિતીઓ

પ્રાસ્તાવિક :

ઈશ્વરના અસ્તિત્વ સંબંધમાં ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનમાં અનેક તર્કયુક્ત દલીલો રજૂ કરવામાં આવી છે. ઉદયનાયાર્યે તેમની ‘ન્યાય કુસુમાંજલિ’માં ઈશ્વરના અસ્તિત્વને લગતાં પ્રમાણો આપેલાં છે. તેઓ કહે છે કે, ‘ઈશ્વરના અસ્તિત્વ સંબંધમાં શંકા ઉઠાવવી એ યોગ્ય નથી, કારણ કે કોણ એવો મનુષ્ય હશે કે કોઈને કોઈ સ્વરૂપે ઈશ્વરની હસ્તીનો સ્વીકાર ન કરતો હોય ? પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવા માટે સામાન્યતઃ નૈયાયિકોને મળતી જ દલીલોનો પ્રયોગ થયો છે. ઉદા.ત. પોલ જેનેટ, હર્મન લોઝ, જેમ્સ માર્ટિનો વગેરેએ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરતી દલીલો રજૂ કરી છે. અહીં આપણે પ્રખ્યાત નૈયાયિક ઉદયનાયાર્યએ કરેલી ઈશ્વરના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરતી દલીલોનું નિરૂપણ કરીશું.

૧. બ્રહ્માંડ વિષયક તર્ક તથા કાર્ય-કારણ મૂલક તર્ક :

આ જગતની સર્વ ચીજો જોતાં એમ લાગે છે કે જરૂર તેનો કોઈ બુદ્ધિશાળી કર્તા હોવો જોઈએ, જે સર્વશક્તિમાન અને સર્વદૃષ્ટા ઈશ્વર જ હોઈ શકે. ઈશ્વર સૃષ્ટિનું નિમિત્ત કારણ છે અને પરમાણુઓ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. જગત એ પરિણામ (કાર્ય) છે માટે તેને ઉત્પન્ન કરનારો કર્તા હોવો જોઈએ. આ દલીલમાં એમ માની લેવામાં આવેલ છે કે કાર્ય-કારણ સંબંધ સાર્વત્રિક છે અને કાર્ય-કારણના સંબંધના આધારે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે. જગતની સર્વ ક્રિયાઓ આપણે ક્રમબદ્ધ અને વ્યવસ્થિતપણે ચાલતી જોઈએ છીએ તે જગતનિયંતાને

આભારી છે. ઘડાનો સર્જક જેમ કુંભાર છે તેમ જગતનો સર્જક હોવો જોઈએ અને તે સર્વજ્ઞ ઈશ્વર છે.

પરમાણુઓ સ્વયં નિષ્ક્રિય હોઈ તેઓ સ્વતંત્રપણે એક બીજા સાથે જોડાઈ શકતા નથી. તેમને ગતિ પ્રદાન કરવા માટે ઈશ્વરતત્ત્વની જરૂર રહે છે. ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ આ જગત ટકી રહે છે અને તેને નભાવનાર ઈશ્વર છે.

૨. પ્રયોજન પર આધારિત દલીલ :

જગત નિર્દેશી નથી. તે કોઈ વસ્તુ કે વિષય પ્રતિ નિર્દેશ કરે છે અને જે શબ્દો દ્વારા તે નિર્દેશ થાય તે શબ્દોમાં રહેલી જે અર્થશક્તિ છે તે પણ ઈશ્વર દ્વારા જ આવે છે. ઈશ્વર શબ્દને અર્થ આપે છે. દા.ત. કપડાં વણવા વગેરે કલાઓ પણ ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાથી ચાલી આવે છે અને તેનો સર્વ પ્રથમ આધિકાર ઈશ્વર દ્વારા જ થયો હશે. ઈશ્વરને કાલકૃત કોઈ સીમા નથી કારણ કે તે સર્વજ્ઞ અને કલ્યાણકારી છે.

૩. વેદના પ્રામાણ્ય પર આધારિત દલીલ

વેદને આપણે પ્રમાણગ્રંથ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. વેદ અપૌરુષેય છે એમ મનાય છે. વેદનું પ્રામાણ્ય પણ ઈશ્વર દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. વેદ ઈશ્વર રચિત છે માટે વેદ વિરુદ્ધ શંકા ઉઠાવી શકાય નહીં. કયા કાર્યો કરવા અને કયા નહીં કરવા તે આપણને વેદવાક્યો બતાવે છે. તે દૈવી હુકમો છે. તેનો રચનાર ઈશ્વર છે.

શ્રુતિ અનુસાર ઈશ્વર બધા વિષયોનો સ્વામી છે, જડ-ચેતન વસ્તુઓનો સંચાલક છે, સર્વજ્ઞ અને અંતર્યામી છે, સર્જક અને સંહારક છે, સર્વ આત્માઓનો શાસક છે, તે કર્મકળ દાતા છે, બધા પ્રાણીઓનો આશ્રય છે, બધાના હૃદયમાં નિવાસ કરી તેનું સંચાલન કરનાર છે, આ બધી શ્રુતિઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો ઉલ્લેખ કરે છે, તેથી ઈશ્વરની સત્તા સાબિત થાય છે.

ઉપરોક્ત મુખ્ય પ્રમાણો ઉપરાંત કેટલાક ગૌણ પ્રમાણો પણ રજૂ કરવામાં આવે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

૪. નૈતિક તર્ક પર આધારિત દલીલ

ઈશ્વર નૈતિક નિયમોનો સ્થાપક છે. ભલાને તે સખી બનાવે છે અને બૂરાને તે દંડ દે છે. આપણાં સારા યા નઠારા કર્મોનો બદલો મળ્યા વગર રહેતો નથી. આપણા કર્મોના પરિપાકરૂપ ધર્મ તથા અધર્મ (Merits and Demerits) નો જે સંગ્રહ તે અદૃષ્ટ કહેવાય. આ અદૃષ્ટનો નિયમપૂર્વક કાર્યવ્યાપાર ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વગર શક્ય નથી, કારણ કે બુદ્ધિ રહિત અદૃષ્ટ માટે બુદ્ધિમાન અને સર્વશક્તિમાન એવા ઈશ્વરની મદદ જરૂરી છે. કર્મ કરવા માટે વ્યક્તિને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે. કર્મકળ દાતા ઈશ્વર જ છે.

સમીક્ષા :

૧. સર્વ પ્રથમ તો એમ કહી શકાય કે અવિનાશી એવા ઈશ્વરનું જગતથી બાહ્ય એવું અસ્તિત્વ કલ્પવું યોગ્ય નથી કારણ કે અવિનાશી પરમાણુઓ, આત્માઓ, કર્મનો અદૃષ્ટ નિયમ વગેરે દ્વારા ઈશ્વર મર્યાદિત બને છે.

૨. વેદને પ્રમાણ માની તેને આધારે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને સાબિત કરે છે તેમાં પણ તાર્કિક દૃષ્ટિએ જોતાં સ્વાશ્રય દોષ રહેલો છે. પ્રથમ એમ બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે ઈશ્વર વેદનો રચયિતા હોવાથી તેનું પ્રામાણ્ય સ્વીકાર્ય છે, માટે ઈશ્વર છે. અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ માટે શ્રુતિવચનોને આધાર માની ઈશ્વરના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

૩. જો ઈશ્વર એ સૃષ્ટિનો કર્તા હોય તો કર્તા તરીકે તે સ્થૂળ શરીરધારી હોવો જોએ કારણ કે તે વગર શારીરિક ક્રિયાઓ કેવી રીતે થઈ શકે ?

૪. જો ઈશ્વરને આપણે સૃષ્ટિના રજક તરીકે માનીએ તો તેને પણ એ સર્જન પાછળનું કોઈક ધ્યેય કે પ્રયોજન હોવું જોઈએ. ધ્યેય વગર કોઈ કાર્ય કદાપિ થઈ શકે નહીં. પરંતુ ઈશ્વર એ સર્વ સંપૂર્ણ હોવાથી તેને કોઈ ધ્યેય હોય એમ માનવું અશક્ય છે. વળી ઈશ્વર જો અન્યના ભલા માટે જ નિરંતર કાર્ય કરતો હોય તો તેને બુદ્ધિમાન કેમ માનવો ? જો ઈશ્વર કરુણાસાગર હોય તો તેમણે બધાને પ્રથમથી જ શા માટે સુખી ન બનાવ્યા ? જો કે અહીં એ નોંધવું જરૂરી છે કે ન્યાય વૈશેષિક દર્શનમાં આ તમામ સમસ્યાઓનો પ્રત્યુત્તર આપવામાં આવ્યો છે.

૧૧. ઈશ્વર અને જગતના સંબંધ અંગેના વિવિધ સિદ્ધાંતો

પ્રાસ્તાવિક :

તત્ત્વમીમાંસાના ક્ષેત્રે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેની સાબિતીઓ અને ઈશ્વર અને જગત વચ્ચેનો સંબંધ અંગે ખુબજ ઊંડાણપૂર્વક વિચારણા થયેલી જોવા મળે છે. જે લોકો ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતા નથી તેમના માટે તો જગત યંત્રવત્ ચાલે છે અને તેને કોઈ પ્રયોજન પણ નથી. પણ જે તત્ત્વજ્ઞો ઈશ્વરમાં માને છે તેમને માટે સ્વાભાવિક તીતે જ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે કેવો સંબંધ છે ?

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં પાશ્ચાત્ય દર્શનમાં ઈશ્વર અને જગતના સંબંધ અંગે નીચેના ત્રણ મતો પ્રચલિત બનેલા છે.

૧. પર-ઈશ્વરવાદ (Deism)
૨. સર્વેશ્વરવાદ (Pantheism)
૩. ઈશ્વરવાદ (Theism)

ઉપર્યુક્ત ત્રણેય મંતવ્યોનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. પર-ઈશ્વરવાદ (Deism)

પર-ઈશ્વરવાદના મત પ્રમાણે જેવી રીતે ઘડિયાળનું સર્જન થઈ ગયા પછી ઘડિયાળ તેની મેળે ચાલે છે તેવી રીતે ઈશ્વર દ્વારા આ વિશ્વનું એક વાર સર્જન થઈ ગયા પછી જગતના સંચાલન માટે ઈશ્વરને તેમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની જરૂર પડતી નથી. કુદરતી નિયમો અને આત્માઓનું સ્વાતંત્ર્ય એ બાબતો દ્વારા જગત આપમેળે ચાલે છે અને ઈશ્વર જગતથી સંપૂર્ણપણે પર છે.

સમીક્ષા :

ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંત ઈશ્વરના પરત્વ અને આત્માના સ્વાતંત્ર્ય પર ભાર મૂકે છે તે સર્વથા યોગ્ય છે. પણ એનો અર્થ એ નહીં કે ઈશ્વરને અને જગતને બિલકુલ લેવાદેવા નથી. પર-ઈશ્વરવાદ ઈશ્વરને ઉપાસ્યદેવ તરીકે સ્વીકારે છે. જે ઉપાસના કરવા યોગ્ય હોય તે તત્ત્વ પર, કૂટસ્થ, નિત્ય હોવાની સાથે સાથે અંતર્યામી અને હાજરાહજૂર પણ હોવું જોઈએ. આમ, પર-ઈશ્વરવાદની મુખ્ય ખામી એ છે કે તે ઈશ્વરના અંતરત્વને તદ્દન અવગણે છે.

૨. સર્વેશ્વરવાદ (Pantheism)

સર્વેશ્વરવાદના મત પ્રમાણે ઈશ્વર સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ છે જ નહીં અને તેથી જગતમાં જે કંઈ દેખાય છે તે ઈશ્વરરૂપ જ છે. “અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે.” એ પંક્તિ સર્વેશ્વરવાદનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે. આમ, સર્વેશ્વરવાદ માને છે કે, ‘All is God and God is All’ અર્થાત્ સર્વ ઈશ્વરરૂપ છે અને ઈશ્વર સર્વરૂપ છે.

સમીક્ષા :

સર્વેશ્વરવાદમાં જોવા મળતી ઈશ્વરતન્મયતા ખરેખર કદર કરવા જેવી છે. “પવન તું પાણી તું ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશ.” એમ ગાન કરતો નરસૈયો ખરેખર સ્પીનોઝાની માફક ઈશ્વરોન્મત્ત (God intoxicated) વ્યક્તિ દેખાય છે. આમ, સર્વેશ્વરવાદમાં ઈશ્વરના અંતર્યામીપણાની અને સર્વવ્યાપકપણાની જે મસ્તી છે તે સુયોગ્ય છે. પરંતુ એનો અર્થ એ નહીં કે ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય છે.

જો ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય હોય તો જગતની વિવિધ વસ્તુઓ વચ્ચે તેમ જ જગત અને ઈશ્વર વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો મૂલ્યગત ભેદ જ રહેતો નથી. ગેલોવે યથાર્થ જ કહે છે કે, ઈશ્વર પથ્થર જેવા જડ પદાર્થમાં અને માનવ આત્મા જેવા વિકસિત ચેતનાવાળા તત્ત્વમાં એક સરખી રીતે રહેલો નથી. ગીતાના વિભૂતિયોગમાં પણ એ દર્શાવાયું છે કે, જગતની વિવિધ વસ્તુઓનું જે સર્વોચ્ચ સ્વરૂપ છે તેમાં ઈશ્વર વિશિષ્ટરૂપે પ્રગટ થયેલો છે. આમ, સર્વેશ્વરવાદની મૂળભૂત ખામી એ છે કે તે ઈશ્વરને કેવળ અંતર્યામી બનાવી દે છે અને તેના પર-સ્વરૂપને તદ્દન અવગણે છે.

ઈશ્વરવાદ

ઈશ્વરવાદના મત પ્રમાણે ઈશ્વરના અંતરત્વ અને પરત્વ એ બન્નેનું એક સરખું મહત્ત્વ છે. ‘તું આદેમાં આદે પણ સામીપમાં નિત્ય વસતો.’ એ પંક્તિમાં ઈશ્વરવાદનો આ વિચાર રજૂ

થયેલો છે. ઈશ્વર જગતમાં ભૌતિક પરિવર્તનો અને નૈતિક પતનોથી પર છે અને શુદ્ધ, બુદ્ધ અને નિત્ય સ્વભાવનો છે. પણ સાથે સાથે તેને જગત સાથે વાસ્તવિક અને જીવંત સંબંધ છે.

ઈશ્વરવાદના મત પ્રમાણે જગતથી પર એવો ઈશ્વર બધી વસ્તુઓમાં અંતર્યામીપણે રહીને તેમનું નિયમન કરે છે અને જગતનું નૈતિક સંચાલન કરે છે. ભક્તોને હાજરાહજૂર વર્તે છે એટલું જ નહીં પણ ઈશ્વર નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના સ્થાપન માટે અવતાર પણ ધારણ કરે છે.

આમ, ઈશ્વરવાદી દૃષ્ટિએ ઈશ્વર માત્ર તાત્ત્વિક આધાર નથી કે કેવળ નૈતિક ન્યાયાધીશ નથી, તે પ્રેમાળ પિતા પણ છે. અધમઉદ્ધારક, પતિતપાવન અને કરુણામૂર્તિ પણ છે.

સમીક્ષા :

ધાર્મિક અનુભવ પર ચિંતન કરતાં ઈશ્વરનું જે સ્વરૂપ આપણે ઉપર સ્પષ્ટ કર્યું છે તેને પૂરેપૂરો ન્યાય ઈશ્વરવાદમાં થાય છે. આમ, ધાર્મિક ચેતનાને માન્ય એવો આ તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત હોવા ઉપરાંત ધર્મતત્ત્વમીમાંસાના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઈશ્વરવાદ એ પર-ઈશ્વરવાદ અને સર્વેશ્વરવાદ એ બન્નેનો સમન્વય કરનાર વ્યાપક અને તેથી વધુ સંતોષકારક સિદ્ધાંત છે.

પર-ઈશ્વરવાદની માફક ઈશ્વરવાદ ઈશ્વરના શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય અને મુક્ત સ્વરૂપ પર ભાર મૂકે છે, પણ પર-ઈશ્વરવાદની જેમ તે ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે દ્વૈત નથી રચતો. એ જ રીતે સર્વેશ્વરવાદની જેમ ઈશ્વરવાદ ઈશ્વરના અંતર્યામીપણાનો સ્વીકાર કરે છે પણ સર્વેશ્વરવાદની જેમ ‘સર્વ ઈશ્વરરૂપ છે’ એમ પ્રતિપાદિત કરવાને બદલે ‘સર્વ ઈશ્વર પર અવલંબે છે.’ એવો મત પ્રદર્શિત કરે છે. આનો અર્થ એ કે ઈશ્વરવાદમાં અંતર્યામીપણાની સાથે તેના પરત્વનો પણ સ્વીકાર થાય છે. ઉપરોક્ત બન્ને સિદ્ધાંતોના સત્યો સચવાય છે અને બન્નેની મર્યાદાઓ દૂર થાય છે.

યુનિટ-૪

૧૨. મૂલ્યની વ્યાખ્યા અને તેના પ્રકારો

પ્રાસ્તાવિક :

માનવ જીવનનું નિરીક્ષણ કરતાં એ બાબતની તરત જ પ્રતીતિ થાય છે કે તેમાં પસંદગીની પ્રક્રિયા ચાલુ જ હોય છે. એક માણસ અમુક પદાર્થ કે પરિસ્થિતિને પસંદ કરે છે તો બીજો માણસ તેનાથી જુદા જ પ્રકારના પદાર્થ અને પરિસ્થિતિને મેળવવા ઇચ્છે છે. માનવીની આ પસંદગીની પ્રક્રિયામાં તેની મૂલ્યદૃષ્ટિ કે જીવનદૃષ્ટિ વ્યક્ત થતી હોય છે. મૂલ્યનો ક્રમ નિશ્ચિત કરવા માટે માણસે સ્વીકારેલી જીવનદૃષ્ટિ મહત્વની છે. (૧) સુખવાદ (૨) બુદ્ધિવાદ (૩) પૂર્ણતાવાદ એ ત્રણ નૈતિક સિદ્ધાંતો જીવન પ્રત્યેની ત્રિવિધ દૃષ્ટિ રજૂ કરે છે. તેને આધારે મૂલ્યના

વિવિધ પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવે છે પરંતુ મૂલ્યના પ્રકારો જોઈએ તે પહેલાં મૂલ્યની વ્યાખ્યા જાણવી જરૂરી છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

મૂલ્યની વ્યાખ્યા :

માણસ તે બાબતને પસંદ કરે છે કે જેને તે મૂલ્યવાન ગણે છે. માટે, “મૂલ્ય એટલે જેને માણસ પસંદ કરે છે તે અથવા તો જે માણસની ઇચ્છાને સંતોષે છે તે.”

મૂલ્યના પ્રકારો :

અર્બન અનુસાર પૂર્ણતાવાદી દૃષ્ટિએ માનવમૂલ્યોને મુખ્ય ત્રણ વર્ગમાં વહેંચી શકાય.

૧. શારીરિક મૂલ્યો (Organic Values)
૨. સામાજિક મૂલ્યો (Social Values)
૩. આધ્યાત્મિક મૂલ્યો (Spiritual Values)

ઉપરોક્ત ત્રણેય જીવનમૂલ્યોના સ્વરૂપને ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

૧. શારીરિક મૂલ્યો :

શરીરના પોષણ માટે જરૂરી એવી તમામ વસ્તુઓનું મૂલ્ય શારીરિક મૂલ્ય છે. દા.ત. ખોરાક, કપડાં, મકાન વગેરેને લગતી તમામ સામગ્રી શારીરિક મૂલ્ય ધરાવે છે. એ જ રીતે એશઆરામ અને આનંદપ્રમોદના સાધનોનું મૂલ્ય પણ શારીરિક છે. આત્મસાક્ષાત્કારની કે પૂર્ણતાવાદી દૃષ્ટિએ શારીરિક મૂલ્યો ધરાવતી વસ્તુઓ કેવળ સાધન તરીકે જ મૂલ્યવાન છે. એટલે કે સામાજિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની પ્રાપ્તિમાં શારીરિક મૂલ્યો સહાયભૂત નીવડે છે. શારીરિક મૂલ્યો નાશવંત અને અનુત્પાદક હોય છે એટલે કે શારીરિક મૂલ્ય ધરાવનાર વસ્તુના ઉપભોગમાંથી નિપજેલો સંતોષ અમુક વખત પછી નાશ પામે છે. દા.ત. આપણે કોઈ ખોરાક ખાઈએ ત્યારે તે પદાર્થ ખલાસ થતો જાય છે, અને એ ખાદ્ય પદાર્થમાંથી મળતો ક્ષુધાતૃપ્તિનો સંતોષ અમુક વખત પછી નાશ પામે છે અને આપણામાં ફરી પાછી ક્ષુધાની વૃત્તિ જાગે છે. એટલે કે શારીરિક મૂલ્ય ધરાવનાર વસ્તુનો ઉપભોગ થતાં તે વસ્તુ નષ્ટ થતી જાય છે. આમ, શારીરિક મૂલ્યો નાશવંત છે, તે ઉપરાંત તે અનુત્પાદક પણ છે.

૨. સામાજિક મૂલ્યો :

સામાજિક સંપર્ક અને ચારિત્રને લગતી બાબતોમાં જે મૂલ્ય છે તે સામાજિક છે. દા.ત. ભાગીદારી, મૈત્રી, પ્રેમ, સદગુણનું આચરણ વગેરેને લગતી તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં સામાજિક મૂલ્ય છે. આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના સાક્ષાત્કારમાં સામાજિક મૂલ્યો ઘણાં ઉપયોગી છે. આ રીતે સામાજિક મૂલ્યો કેવળ બહિર્ગત નથી. પૂર્ણતાવાદીઓ એ બાબતનો સ્વીકાર કરે છે કે આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના સાક્ષાત્કારમાં મદદરૂપ ન થાય તો પણ સામાજિક મૂલ્યો પ્રાપ્ત કરવા જેવા હોવાને કારણે તેમાં અંતર્ગત મૂલ્ય પણ છે. સામાજિક મૂલ્યોની પ્રાપ્તિમાં થતો સંતોષ શારીરિક મૂલ્યોનાં સંતોષની

જેમ ક્ષણિક નથી પણ પ્રમાણમાં ઘણો વધારે દીર્ઘકાલીન છે. આ ઉપરાંત શારીરિક મૂલ્યોની જેમ સામાજિક મૂલ્યો અનુત્પાદક નથી પરંતુ ઉત્પાદક છે. એટલે ભાગીદારી, મૈત્રી વગેરેને લગતી પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે એ ગુણો ખલાસ થઈ જતા નથી પણ આથી ઊલટું તેમાં વધારે સૂક્ષ્મતા અને ઊંડાણ આવે છે. આ રીતે સામાજિક મૂલ્યો વહેંચણી કે વપરાશને લીધે ખૂટી પડતાં ન હોઈ તે મૂલ્યો ઉત્પાદક મૂલ્યો છે.

૩. આધ્યાત્મિક મૂલ્યો :

ધાર્મિક, બૌદ્ધિક અને સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા જે મૂલ્યો હાંસલ થાય છે તે આધ્યાત્મિક મૂલ્યો છે. આધ્યાત્મિક મૂલ્યો મૂળભૂત રીતે અંતર્ગત મૂલ્ય ધરાવે છે. જો કે આવા મૂલ્યોના સાક્ષાત્કારથી બીજો કોઈ લાભ થતો નથી અવું નથી. સંગીત, કાવ્ય, ચિત્રકલા વગેરે સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ અંતર્ગત રીતે મૂલ્યવાન છે. વળી તે સર્જન આપણું માનવસ્વભાવને લગતું જ્ઞાન સમૃદ્ધ કરે છે અને એ રીતે માનવસેવાનું સાધક બને છે. એ જ રીતે જ્ઞાનને ખાતર પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન માનવજીવનને વધારે સમૃદ્ધ બનાવે છે. તે જ પ્રમાણે ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ સંતો પૃથ્વી પર દૈવી સામ્રાજ્ય સ્થપાય અને જીવમાત્રનું કલ્યાણ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ રીતે સર્જનાત્મક, બૌદ્ધિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યો અંતર્ગત મૂલ્યો તો છે જ પણ તેમનું બહિર્ગત મૂલ્ય પણ ઘણું છે. આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના સાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત થતો સંતોષ કે આનંદ શાશ્વત હોય છે. આ ઉપરાંત આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની ઉત્પાદકશક્તિ પણ સામાજિક મૂલ્યો કરતાં ઘણી વધારે ચડિયાતી હોય છે.

સમાપન :

શારીરિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના ઉપર આપેલા સ્વરૂપ વર્ણન પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે માનવમૂલ્યોના ઉત્તરોત્તર ક્રમમાં શારીરિક મૂલ્યોનું સ્થાન સૌથી નીચી કક્ષાનું છે. આનો અર્થ એ નથી કે એ મૂલ્યો પ્રત્યે માણસે બેદરકાર રહેવું જોઈએ. જેના પ્રત્યે બેદરકાર બની શકાય તેને કોઈપણ જાતનું મૂલ્ય છે એમ કહી જ કેમ શકાય ? શારીરિક મૂલ્યો પ્રાપ્ત કરવા જેવા છે પણ કેવળ સાધન તરીકે જ. સામાજિક મૂલ્યો શારીરિક મૂલ્યો કરતાં ઉચ્ચતર છે કારણ કે તે અંતર્ગત, દીર્ઘકાલીન અને ઉત્પાદક છે. પરંતુ મૂળભૂત રીતે અંતર્ગત, શાશ્વત અને અત્યંત ઉત્પાદક મૂલ્યો તો આધ્યાત્મિક મૂલ્યો જ છે. તે મૂલ્યોના સાક્ષાત્કારમાં જ માનવજીવનની ધન્યતા છે. આ દૃષ્ટિએ સામાજિક મૂલ્યો પણ સાધક મૂલ્યો છે. ઉચ્ચ પ્રકારની સર્જનાત્મક, ધાર્મિક અને બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જ માણસ પૂર્ણતા કે આત્મસાક્ષાત્કારના નૈતિક આદર્શને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૧૩. મૂલ્યોનો ક્રમ અને તેની તોલનક્ષમતા

પ્રાસ્તાવિક :

માનવ જીવનનું નિરીક્ષણ કરતાં એ બાબતની તરત જ પ્રતીતિ થાય છે કે તેમાં પસંદગીની પ્રક્રિયા ચાલુ જ હોય છે. એક માણસ અમુક પદાર્થ કે પરિસ્થિતિને પસંદ કરે છે તો બીજો

માણસ તેનાથી જુદા જ પ્રકારના પદાર્થ અને પરિસ્થિતિને મેળવવા ઇચ્છે છે. માનવીની આ પસંદગીની પ્રક્રિયામાં તેની મૂલ્યદૃષ્ટિ કે જીવનદૃષ્ટિ વ્યક્ત થતી હોય છે. માણસ તે બાબત પસંદ કરે છે કે જેને તે મૂલ્યવાન ગણે છે. આમ, મૂલ્ય એટલે જેને માણસ પસંદ કરે છે તે અથવા તો જે માણસની ઇચ્છાને સંતોષે છે તે. મૂલ્યનો ક્રમ નિશ્ચિત કરવા માટે માણસે સ્વીકારેલી જીવનદૃષ્ટિ મહત્વની છે. (૧) સુખવાદ (૨) બુદ્ધિવાદ (૩) પૂર્ણતાવાદ એ ત્રણ નૈતિક સિદ્ધાંતો જીવન પ્રત્યેની ત્રિવિધ દૃષ્ટિ રજૂ કરે છે. તેને આધારે મૂલ્યના વિવિધ પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવે છે.

મૂલ્યનો આધાર પસંદગી કે ઇચ્છાનો સંતોષ કે પરિસ્થિતિ :

માણસની ઇચ્છાને સંતોષતા અનેકવિધ પદાર્થો મૂલ્યવાન છે પરંતુ આ બધાનું મૂલ્ય એક સરખું નથી. આથી વ્યાપક દૃષ્ટિએ મૂલ્યના કેટલાક પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવે છે.

૧. સાધકમૂલ્ય :

દા.ત. કોઈ ચિત્રકાર પોતાનું ચિત્ર વેંચીને તેમાંથી પૈસા મેળવવા માગતો હોય તો ચિત્ર દોરવાની પ્રવૃત્તિને તે મૂળભૂત રીતે મૂલ્યવાન ગણતો નથી પણ કેવળ સાધન તરીકે જ મૂલ્યવાન ગણે છે. જે પદાર્થ કે પરિસ્થિતિની ઇચ્છા અન્ય કોઈ પદાર્થ કે પરિસ્થિતિના સાધન તરીકે રાખવામાં આવતી હોય તેમાં સાધકમૂલ્ય છે.

૨. મૂળભૂત મૂલ્ય :

જે પદાર્થ કે પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને તેમાંથી જ માણસ પૂર્ણ સંતોષ મેળવતો હોય તો તેમાં મૂળભૂત મૂલ્ય છે. દા.ત. કોઈ સંગીતકાર સંગીતના રસને ખાતર જ ગાતો-બજાવતો હોય તો તેની પ્રવૃત્તિમાં મૂળભૂત મૂલ્ય છે.

૩. બહિર્ગત મૂલ્ય :

કેટલીક વસ્તુઓનું મૂલ્ય અમુક સંયોગો કે પરિસ્થિતિને આધિન હોય છે. દા.ત. અમુક નંબરના ચશ્મા તંદુરસ્ત આંખવાળા લોકો માટે મૂલ્યવાન નથી પરંતુ તે નંબરના ચશ્મા પહેરતી વ્યક્તિ માટે તે ઘણા મૂલ્યવાન છે. માટે તે ચશ્માનું મૂલ્ય બહિર્ગત છે.

૪. અંતર્ગત મૂલ્ય :

કેટલીક વસ્તુઓનું મૂલ્ય અમુક સંયોગો કે પરિસ્થિતિને આધિન ન હોય છે. એટલે કે પરિસ્થિતિ નિરપેક્ષ હોય છે. દા.ત. કેન્ટ કહે છે કે શુભ સંકલ્પ કંઈપણ સિદ્ધ ન કરે તો પણ તે પોતે જ મૂલ્યવાન છે. શુભ સંકલ્પનું મૂલ્ય નિરપેક્ષ અને સ્વતંત્ર હોય છે. તેથી તે અંતર્ગત રીતે મૂલ્યવાન છે.

મૂલ્યનો ક્રમ :

સુખવાદ, બુદ્ધિવાદ અને પાર્ણતાવાદ એ ત્રણેય નૈતિક સિદ્ધાંતો અંતર્ગત રીતે મૂલ્યવાન બાબત કઈ એ પ્રશ્નનો જુદો જુદો જવાબ આપે છે.

બેન્થામ, મિલ અને સિજવિક જેવા સુખવાદીઓ કહે છે કે, સુખ એ જ અંતર્ગત રીતે મૂલ્યવાન છે. જગતની બીજી બધી જ વસ્તુઓનું મૂલ્ય કેવળ સાધકમૂલ્ય છે. બુદ્ધિવાદી કેન્ટ કહે છે કે, શુભ સંકલ્પ જ અંતર્ગત રીતે મૂલ્યવાન છે અને બીજી વસ્તુઓનું મૂલ્ય શુભ સંકલ્પના સંદર્ભમાં જ નક્કી થાય છે. પૂર્ણતાવાદી ગ્રીન કહે છે કે, માણસમાં રહેલું આધ્યાત્મિક તત્ત્વ જ અંતર્ગત રીતે મૂલ્યવાન છે અને એ તત્ત્વના સાક્ષાત્કારમાં સહાયભૂત થાય તેવી શારીરિક અને સામાજિક બાબતોમાં કેવળ બહિર્ગત અને સાધક મૂલ્ય છે.

મૂલ્યનો ક્રમ નિશ્ચિત કરતા સિદ્ધાંતો :

કયા મૂલ્યો ઉચ્ચતર છે અને કયા મૂલ્યો નિમ્નતર છે એ બાબતનો નિર્ણય કરવા માટે પૂર્ણતાવાદીઓ નીચેના ત્રણ સિદ્ધાંતોને અનુસરે છે.

1. બહિર્ગત મૂલ્યો કરતાં અંતર્ગત મૂલ્યો ઉચ્ચતર છે.
2. નાશવંત મૂલ્યો કરતાં શાશ્વત મૂલ્યો ઉચ્ચતર છે.
3. અનુત્પાદક મૂલ્યો કરતાં ઉત્પાદક મૂલ્યો ઉચ્ચતર છે.

મૂલ્યોની તોલનક્ષમતા :

વિવિધ મૂલ્યોમાં કેટલાક મૂલ્યો નિમ્નતર છે અને કેટલાંક મૂલ્યો ઉચ્ચતર છે. એનો અર્થ એ નથી કે નિમ્નતર મૂલ્યોને તદ્દન અવગણી શકાય. સંપૂર્ણ નૈતિક જીવનમાં સર્વ પ્રકારના મૂલ્યોને તેનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું હોવું જોઈએ. માનવજીવનની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેતાં આ પ્રકારનું સર્વોચ્ચ નૈતિક જીવન ભાગ્યે જ શક્ય છે અને તેથી સંપૂર્ણ નૈરિક જીવનની શક્ય તેટલી ઓછી ઊતરતી કોટિનું જીવન માણસને પસંદ કરવું પડે છે. આ પસંદગી કરતી વખતે તેણે વિવિધ પ્રકારના મૂલ્યોની સરખામણી કરી જે માર્ગને અનુસરવાથી વધુમાં વધુ શ્રેય પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ હોય તે માર્ગને પસંદ કરવો જોઈએ. આમ તો જ થઈ શકે કે જો માનવમૂલ્યોમાં તોલનક્ષમતા હોય અર્થાત કોઈ પણ એક પ્રજાકારના મૂલ્યની સાથે બીજા માનવમૂલ્યને સરખાવવાનું શક્ય હોય. દા.ત. કોઈ માણસ સંન્યાસ ગ્રહણ કરી ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે તેમ હોય તો પણ જો તે માણસ મોટી કૌટુંબિક જવાબદારી ધરાવતો હોય તો તેણે ગૃહસ્થાશ્રમી રહી ને જ શક્ત તેટલી આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ મેળવવી જોઈએ, એવો અભિપ્રાય આપણે સામાન્યતઃ આપીએ છીએ. આ રીતે ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક મૂલ્યની ખોટ નિમ્નતર સામાજિક મૂલ્યો પૂરી શકે તેમ નહીં હોવા છતાં નિમ્નતર મૂલ્યોનું પણ જીવનમાં ચોક્કસ સ્થાન છે એ બાબતને અનુલક્ષીને, એકંદરે વધારે શ્રેય પ્રાપ્ત કરવા

માટે આપણે ઘણીવાર ઓછી માત્રાનાં ઉચ્ચતર મૂલ્યને જતું કરીને તેને સ્થાને અધિક માત્રાના નિમ્નતર મૂલ્યને વળગી રહેવું પડે છે.

મૂલ્યોની તોલનક્ષમતાના સિદ્ધાંતનું વ્યવસ્થિત પ્રતિપાદન કરવાનો યશ રેશડોલને ફાળે જાય છે. તેઓ કહે છે કે, “એક પ્રકારનું મૂલ્ય બીજા પ્રકારના મૂલ્યની ખોટ પૂરી શકે નહીં. પરંતુ જો બધા પ્રકારના મૂલ્યને પ્રાપ્ત કરવાનું મારે માટે કે બીજાને માટે સંયોગવશાત્ અશક્ય બને તો એ બધા મૂલ્યોમાંથી કયા મૂલ્યને પસંદ કરવાનું વધારે શ્રેયસ્કર છે એ બાબતનો નિર્ણય કરવાનું મારે માટે શક્ય છે અને તેવો નિર્ણય લેવો જ જોઈએ. મૂલ્યો વચ્ચે આ રીતે પસંદગી થઈ શકે છે તેનો અર્થ એ કે તેમનામાં તોલનક્ષમતા છે.”

સમાપન :

આ રીતે એ સ્પષ્ટ છે કે દરેક માણસ અને દરેક નૈતિક સિદ્ધાંત મૂલ્યોના સાક્ષાત્કારને જીવનના ધ્યેય તરીકે સ્વીકારે છે. પરંતુ કયા મૂલ્યો મૂળભૂત અને અંતર્ગત છે એ પ્રશ્ન અંગે એકમત નથી. સામાન્ય રીતે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે કે જીવનના અતિમ ધ્યેયને લગતા નૈતિક સિદ્ધાંતો તરીકે સુખવાદ અને બુદ્ધિવાદ એ બન્ને સિદ્ધાંતો એકાંગી છે. આ બન્ને સિદ્ધાંતોમાં રહેલા સત્યાંશને આવકારીને તેમની ભૂલો નિવારવાનું કાર્ય પૂર્ણતાવાદ કરે છે. પૂર્ણતાવાદમાં જે જીવનદૃષ્ટિ વ્યક્ત થાય છે તે મોટા ભાગના સમર્થ નીતિશાસ્ત્રીઓની દૃષ્ટિએ વધારે યોગ્ય છે.

૧૪. સત્યમ્, સુંદરમ્ અને શિવમ્ રૂપ મૂલ્ય

સત્ય, સુંદર અને શિવ એ ત્રિવિધ આધ્યાત્મિક મૂલ્યો અંતર્ગત રીતે મૂલ્યવાન છે. અર્થાત્ તેમને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસો માણસ બીજા કોઈ હેતુથી નહીં પણ તેમની પ્રાપ્તિને ખાતર જ કરે છે. સત્યના સાક્ષાત્કારથી બુદ્ધિશીલતા, સુંદરના સાક્ષાત્કારથી ઊર્મિશીલતા અને શિવના સાક્ષાત્કારથી માણસ ક્રિયાશીલતાના સર્વોચ્ચ આદર્શને પ્રાપ્ત કરે છે. જેવી રીતે સામાન્ય માણસની દરેક પ્રવૃત્તિમાં તેના મનના ત્રિવિધ અંગો- વિચાર, લાગણી અને ક્રિયા અવિભાજ્ય રીતે સંકળાયેલા છે. તેવી રીતે આદર્શ માનવ કે ઈશ્વરમાં આ ત્રણેય મૂલ્યોનું અવિભાજ્ય રીતે સંકલન થયેલું હોય છે. આ ત્રણેય મહામૂલ્યના સ્વરૂપ અંગે સંક્ષેપમાં વિચારીએ.

સત્ય :

સત્યના સાક્ષાત્કારથી માણસ બૌદ્ધિક તૃપ્તિ અનુભવે છે અને અમુક વસ્તુના સ્વરૂપ અંગે ચોક્કસ જ્ઞાન કે માન્યતા ધરાવતો થાય છે. આ જ્ઞાન તેને બીજી કોઈ રીતે ઉપયોગી થાય કે ન થાય, જ્ઞાન પોતે જ મૂલ્યવાન હોઈ, તેને મેળવીને માણસ ધન્ય બને છે. સત્યને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં માણસ ઘણીવાર ભૂલ કરે છે અને પરિણામે તે જ્ઞાનને બદલે કેવળ અભિપ્રાય પ્રાપ્ત કરે છે. આ કક્ષાએ માણસને ખરો બૌદ્ધિક સંતોષ થતો નથી. પોતે બાંધેલો અભિપ્રાય સત્ય જ્ઞાન છે એવી પાકી ખાતરી થાય ત્યારે જ માણસે સત્ય મેળવ્યું કહેવાય અને તે વખતે જ તેની બુદ્ધિ સંતુષ્ટ થાય છે.

સુંદર :

સુંદર કે સૌંદર્યના સાક્ષાત્કારથી માણસની ઊર્મિશીલતા તૃપ્ત થાય છે. અર્થાત્ સૌંદર્યવાન વસ્તુને તે ઊર્મિના ઉમળકાથી આવકારે છે. સૌંદર્યની અભિવ્યક્તિ કોઈ ચિત્ર, શિલ્પ કે કાવ્યકૃતિમાં થતી હોય છે. જે માણસ સૌંદર્યની બાહ્ય અભિવ્યક્તિ તેમજ તે અભિવ્યક્તિ પાછળ રહેલું ઊર્મિ કે વિચારનું સૂક્ષ્મ સૌંદર્ય એ બન્નેને ગ્રહણ કરી શકે તે જ માણસ ઉચ્ચ પ્રકારના સર્જનના આનંદને કે ઊર્મિસંતોષને અનુભવી શકે છે. સૌંદર્યાનુભૂતિ મેળવવા માગતા માણસ માટે એ મોટે ભાગે જરૂરી બને છે કે તે પોતે એક અથવા બીજી લલિત કલામાં પાવરધો હોય.

શિવ :

શિવના સાક્ષાત્કારથી માણસની સંકલ્પશક્તિ તૃપ્ત થાય છે. અમુક કર્મ કર્તવ્ય એમ માનીને માણસ જ્યારે તેને અનુસરે છે ત્યારે તે નૈતિક શ્રેય ‘શિવ’ નો સાક્ષાત્કાર કરે છે અને કૃતાર્થતા અનુભવે છે. સત્ય કે સૌંદર્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે માણસમાં અમુક ખાસ શક્તિ અને કેળવણી હોવી જરૂરી છે. જ્યારે ‘શિવ’નો સાક્ષાત્કાર કરવાનું કોઈ પણ સામાન્ય માણસ માટે પણ શક્ય છે. એટલું જ નહીં પણ દરેક માણસ તેને પ્રાપ્ત કરે એવી અપેક્ષા પણ તેની પાસેથી રાખવામાં આવે છે. સૌંદર્ય અથવા સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરતો માણસ પણ નૈતિક મૂલ્યોને અવગણે એ સદ્ય ગણાતું નથી. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ પણ અંતર્ગત રીતે આધ્યાત્મિક મૂલ્ય ધરાવે છે, પરંતુ ધાર્મિક માણસ પાસેથી નીતિની અપેક્ષા વાજબી રીતે રાખવામાં આવે છે. આમ, નૈતિક મૂલ્ય એ સાર્વત્રિક અને સર્વોચ્ચ મૂલ્ય છે. તેને બરાબર સાચવીને માણસે શક્ય તેટલાં બીજા અંતર્ગત આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના સાક્ષાત્કાર માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. કારણ કે આદર્શ માણસ તે જ કહેવાય કે જેણે બધાં મૂલ્યોનો પૂર્ણરૂપે સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય.

૧૫. અનિષ્ટ એટલે શું ? તેના ઉકેલ માટેનો કેવળ એકતત્ત્વવાદી ખુલાસો

પ્રાસ્તાવિક :

માણસ સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ એ મૂળભૂત મૂલ્યો સભર આનંદમય જીવનની ઝંખના સેવે છે. પણ તેને બદલે તે આ જગતમાં ભ્રમ, પાપ, વિરૂપતાથી સબડતા દુઃખપ્રધાન જીવનનો અનુભવ કરે છે. આમ, ઇષ્ટને પ્રાપ્ત કરવા માટે અનિષ્ટનો સામનો કરવાની માણસને અનિવાર્ય જરૂર પડે છે. અને તેથી અનિષ્ટ એ માનવજીવનનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો એક અગત્યનો પ્રશ્ન બની જાય છે. આ જગતમાં જોવા મળતા અનિષ્ટના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો છે.

૧. ભૌતિક અનિષ્ટ (દુઃખ)

૨. નૈતિક અનિષ્ટ (પાપ)

વ્યાખ્યા :

૧. ભૌતિક અનિષ્ટ (દુઃખ)

જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, કુદરતી આફતો, માનસિક સંતાપો વગેરેને કારણે જગતમાં જે દુઃખ દેખાય છે તે ભૌતિક અનિષ્ટ છે.

કુદરતમાં જોવામળતા ભૌતિક અતિરેકની સ્પષ્ટતા કરતાં જે. એસ. મિલ લખે છે કે, “કુદરત માણસની સાથે એટલી બધી ફર રીતે વર્તે છે કે જો કોઈ માણસ બીજા માણસ સાથે એ પ્રકારનો વર્તીવ કરે તો આપણે તેને માણસ કહેવાને બદલે રાક્ષસ કહીએ.

૨. નૈતિક અનિષ્ટ (પાપ)

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ જેવા મહાન ગુણોને છોડીને માણસ એ નિયમોનો ભંગ કરી હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર અને લોભમાં પડે છે અને પરિણામે રાગદ્વેષ, ઈર્ષ્યા, કપટ, ક્રોધ, અભિમાન વગેરેમાં રાચીને ભ્રષ્ટચારી બને છે. આ બધા પાપ એ નૈતિક અનિષ્ટના ઉદાહરણો પૂરા પાડે છે.

પાપ કે નૈતિક અનિષ્ટની સાથે શરમની લાગણી, હીનતાની લાગણી, પશ્ચાતાપની લાગણી વગેરે ભૌતિક દુઃખો પણ સંકળાયેલાં છે.

અનિષ્ટ એક સમસ્યા :

ભૌતિકવાદ અને નિરીશ્વરવાદની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટનું અસ્તિત્વ એ એક હકીકત છે, પરંતુ એ એક સમસ્યા નથી. પણ અધ્યાત્મવાદ અને ઈશ્વરવાદની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટ એક ગંભીર સમસ્યા ઊભી કરે છે. ઈશ્વરવાદને માટે અનિષ્ટ એટલા માટે સમસ્યારૂપ છે કે અનિષ્ટના અસ્તિત્વને કારણે સર્વશક્તિમાન અને કલ્યાણકર એવા ઈશ્વર દ્વારા આ જગતનું નૈતિક દૃષ્ટિએ સંચાલન થાય છે તેમ માનવાનું મુશ્કેલ બને છે.

દ્યુમ તેમના ‘Dialogues Concerning Natural Religion’ ગ્રંથમાં અનિષ્ટની સમસ્યા બહુ સુંદર રીતે રજૂ કરે છે. “જો ઈશ્વર અનિષ્ટને રોકવા ઇચ્છતો હોય પણ રોકી શકતો ન હોય તો તે અશક્તિમાન ઠરે છે અને જો તે અનિષ્ટને રોકવા શક્તિમાન હોય પણ અનિષ્ટને રોકવાની ઇચ્છા રાખતો ન હોય તો તે અકલ્યાણકર ઠરે છે. જો ઈશ્વર અનિષ્ટને રોકવા શક્તિમાન હોય અને તે કલ્યાણકર હોય તો પછી જગતમાં અનિષ્ટ સંભવે જ શી રીતે ?”

અનિષ્ટની ઉપર્યુક્ત સમસ્યાના ઉકેલ તરીકે વિવિધ પ્રકારના સિદ્ધાંતો રજૂ કરવામાં આવેલા છે. વ્યાપક દૃષ્ટિએ આ સિદ્ધાંતોને નીચેના ત્રણ પ્રકારોમાં વહેંચી શકાય.

૧. કેવળ એકતત્ત્વવાદી ખુલાસાઓ
૨. દ્વૈતવાદી ખુલાસાઓ
૩. ઈશ્વરવાદી ખુલાસાઓ

ઉપર્યુક્ત ત્રણે ખુલાસાઓમાંથી કેવળ એકતત્ત્વવાદી ખુલાસાઓની રજૂઆત નીચે પ્રમાણે છે.

કેવળ એકતત્ત્વવાદી ખુલાસાઓ :

કેવળ એકતત્ત્વવાદીઓના મત પ્રમાણે અંતિમ દૃષ્ટિએ અનિષ્ટનું અસ્તિત્વ જ નથી. દા.ત. શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટનો ભેદ માત્ર વ્યાવહારિક કક્ષાએ જ છે. પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ કેવળ નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ સત્ય હોવાથી ઈષ્ટ-અનિષ્ટના ભેદ અને તેનું અસ્તિત્વ મિથ્યા છે.

સ્પીનોઝાના મત પ્રમાણે અનંત દ્રવ્ય (Infinite substance) એ ઈષ્ટ અને અનિષ્ટથી પર છે. માત્ર વ્યક્તિલક્ષી દૃષ્ટિએ જ વ્યક્તિના દૃષ્ટિબિંદુની મર્યાદાને લીધે જ આવા ભેદ આપણે પાડીએ છીએ પણ તે આત્યંતિક નથી.

હેગલના મત પ્રમાણે પણ અનિષ્ટ એ આપણને એકાંગી દૃષ્ટિને કારણે જણાતું તત્ત્વ (appearance) છે. સમગ્રની દૃષ્ટિએ જોતા અનિષ્ટનું અસ્તિત્વ એ નરી ભ્રમણા છે.

સમીક્ષા :

કેવળ એકતત્ત્વવાદી દૃષ્ટિએ અપાતા ખુલાસાઓની મૂળભૂત મુશ્કેલી એ છે કે તેમાં અનિષ્ટના અસ્તિત્વનો જ નિષેધ કરીને ખુલાસાની જરૂરીયાતને ટાળવામાં આવી છે. આ જગતના વાસ્તવિક અનુભવ પ્રત્યે તદ્દન દુર્લક્ષ સેવવામાં આવે તો જ દુઃખ અને પાપના અસ્તિત્વનો નિષેધ થઈ શકે અને કોઈ પણ સંતોષપ્રદ વિચારધારા જગતના વાસ્તવિક અનુભવ પ્રત્યે આ પ્રકારનું દુર્લક્ષ સેવી શકે નહીં.

એડવર્ડ યથાર્થ કહે છે કે, “જેને દુઃખનો અનુભવ થાય છે તેને માટે દુઃખ એક ભયંકર વાસ્તવિકતા છે.” એ જ રીતે પાપ અને પુણ્યનો ભેદ પણ અવગણી શકાય તેવો નથી. જો પાપ અને પુણ્યનો ભેદ જ ખોટો હોય તો દોષભાવના (guilt) અને પશ્ચાતાપના (repentance) અનુભવોમાં જે ઊંડાણ અને તીવ્રતા આવે છે તે અશક્ય બનત.

આમ, આપણે જોઈએ છીએ કે કેવળ એકતત્ત્વવાદીઓ દુઃખ અને પાપ જેવી નક્કર હકીકતો અને પાપ-પુણ્યના ભેદ પર રચાયેલા નૈતિક નિર્ણયો પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવે છે. તેથી તેમાં રજૂ કરવામાં આવતો અનિષ્ટના પ્રશ્નનો કહેવાતો ખુલાસો અસ્વીકાર્ય બને છે.

૧૬. અનિષ્ટ એટલે શું ? તેના ઉકેલ માટેનો દ્વૈતવાદી ખુલાસાઓ ખુલાસો

પ્રાસ્તાવિક :

માણસ સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ એ મૂળભૂત મૂલ્યો સભર આનંદમય જીવનની ઝંખના સેવે છે. પણ તેને બદલે તે આ જગતમાં ભ્રમ, પાપ, વિરૂપતાથી સબડતા દુઃખપ્રધાન જીવનનો અનુભવ કરે છે. આમ, ઈષ્ટને પ્રાપ્ત કરવા માટે અનિષ્ટનો સામનો કરવાની માણસને અનિવાર્ય

જરૂર પડે છે. અને તેથી અનિષ્ટ એ માનવજીવનનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો એક અગત્યનો પ્રશ્ન બની જાય છે. આ જગતમાં જોવા મળતા અનિષ્ટના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો છે.

૧. ભૌતિક અનિષ્ટ (દુઃખ)

૨. નૈતિક અનિષ્ટ (પાપ)

વ્યાખ્યા :

૧. ભૌતિક અનિષ્ટ (દુઃખ)

જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, કુદરતી આફતો, માનસિક સંતાપો વગેરેને કારણે જગતમાં જે દુઃખ દેખાય છે તે ભૌતિક અનિષ્ટ છે.

કુદરતમાં જોવામળતા ભૌતિક અતિરેકની સ્પષ્ટતા કરતાં જે. એસ. મિલ લખે છે કે, “કુદરત માણસની સાથે એટલી બધી કૃર રીતે વર્તે છે કે જો કોઈ માણસ બીજા માણસ સાથે એ પ્રકારનો વર્તવા કરે તો આપણે તેને માણસ કહેવાને બદલે રાક્ષસ કહીએ.

૨. નૈતિક અનિષ્ટ (પાપ)

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ જેવા મહાન ગુણોને છોડીને માણસ એ નિયમોનો ભંગ કરી હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર અને લોભમાં પડે છે અને પરિણામે રાગદ્વેષ, ઈર્ષ્યા, કપટ, ક્રોધ, અભિમાન વગેરેમાં રાચીને ભ્રષ્ટચારી બને છે. આ બધા પાપ એ નૈતિક અનિષ્ટના ઉદાહરણો પૂરા પાડે છે.

પાપ કે નૈતિક અનિષ્ટની સાથે શરમની લાગણી, હીનતાની લાગણી, પશ્ચાતાપની લાગણી વગેરે ભૌતિક દુઃખો પણ સંકળાયેલાં છે.

અનિષ્ટ એક સમસ્યા :

ભૌતિકવાદ અને નિરીશ્વરવાદની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટનું અસ્તિત્વ એ એક હકીકત છે, પરંતુ એ એક સમસ્યા નથી. પણ અધ્યાત્મવાદ અને ઈશ્વરવાદની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટ એક ગંભીર સમસ્યા ઊભી કરે છે. ઈશ્વરવાદને માટે અનિષ્ટ એટલા માટે સમસ્યારૂપ છે કે અનિષ્ટના અસ્તિત્વને કારણે સર્વશક્તિમાન અને કલ્યાણકર એવા ઈશ્વર દ્વારા આ જગતનું નૈતિક દૃષ્ટિએ સંચાલન થાય છે તેમ માનવાનું મુશ્કેલ બને છે.

હ્યુમ તેમના ‘Dialogues Concerning Natural Religion’ ગ્રંથમાં અનિષ્ટની સમસ્યા બહુ સુંદર રીતે રજૂ કરે છે. “જો ઈશ્વર અનિષ્ટને રોકવા ઇચ્છતો હોય પણ રોકી શકતો ન હોય તો તે અશક્તિમાન ઠરે છે અને જો તે અનિષ્ટને રોકવા શક્તિમાન હોય પણ અનિષ્ટને રોકવાની ઇચ્છા રાખતો ન હોય તો તે અકલ્યાણકર ઠરે છે. જો ઈશ્વર અનિષ્ટને રોકવા શક્તિમાન હોય અને તે કલ્યાણકર હોય તો પછી જગતમાં અનિષ્ટ સંભવે જ શી રીતે ?”

અનિષ્ટની ઉપર્યુક્ત સમસ્યાના ઉકેલ તરીકે વિવિધ પ્રકારના સિદ્ધાંતો રજૂ કરવામાં આવેલા છે. વ્યાપક દૃષ્ટિએ આ સિદ્ધાંતોને નીચેના ત્રણ પ્રકારોમાં વહેંચી શકાય.

૧. કેવળ એકતત્ત્વવાદી ખુલાસાઓ
૨. દ્વૈતવાદી ખુલાસાઓ
૩. ઈશ્વરવાદી ખુલાસાઓ

ઉપર્યુક્ત ત્રણે ખુલાસાઓમાંથી દ્વૈતવાદી ખુલાસાઓની રજૂઆત નીચે પ્રમાણે છે.

દ્વૈતવાદી ખુલાસાઓ :

દ્વૈતવાદી દૃષ્ટિએ જગતમાં દેવ-દાનવ, ઈષ્ટ-અનિષ્ટ, ઈશ્વર-સૈતાન એ બે અંતિમ તત્ત્વો છે અને એમને લીધે જગતમાં ઈષ્ટ અને અનિષ્ટનું દ્વૈત દેખાય છે. જરથોસ્તી ધર્મની આ પ્રકારની દ્વૈતવાદી વિચારણા સવિશેષ પ્રખ્યાત છે. જરથોસ્તી ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે અહૂરમઝદ એ શુભ ગુણવાન દેવ છે અને અહિમાન એ અશુભ ગુણો ધરાવનાર અસુર છે.

પ્લેટોના તત્ત્વચિંતનમાં પણ શ્રેયનો વિચાર (Idea of Good) અને જડ દ્રવ્ય વચ્ચે આ પ્રકારનું દ્વૈત માનવામાં આવેલું છે. એરિસ્ટોટલે પણ ઈશ્વરની પ્રવૃત્તિના નિરોધક પરિબળ તરીકે ભૌતિક તત્ત્વનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

આમ, દ્વૈતવાદીઓના મત પ્રમાણે આ જગતમાં જે ઈષ્ટ છે તે દૈવી તત્ત્વને આભારી છે. અને જે અનિષ્ટ છે તેનું કારણ દૈવી તત્ત્વનો સામનો કરનારું આસુરી તત્ત્વ છે.

સનીક્ષા :

આ પ્રકારના ખુલાસાઓ ઈશ્વરને અનિષ્ટની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરે છે પણ તેના સર્વસત્તાધીશપણાને અને સર્વશક્તિમાનપણાના ભોગે. આનો અર્થ એ કે ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન અને કલ્યાણકર રહેતો નથી. અને જો એમ હોય તો પછી અનિષ્ટની સમસ્યા જ ક્યાં રહે છે ?

આમ, એક રીતે જોતાં દ્વૈતવાદીઓ પણ એકતત્ત્વવાદીઓની જેમ અનિષ્ટની સમસ્યાનો જ નિષેધ કરે છે. એકતત્ત્વવાદીઓ અનિષ્ટની સત્તાને નિષેધીને અનિષ્ટની સમસ્યાનો સાચો ઉકેલ રજૂ કરવાની જવાબદારીમાંથી છટકે છે. જ્યારે દ્વૈતવાદી ઈશ્વરના અશક્તિમાનપણાનો સ્વીકાર કરીને અનિષ્ટની સમસ્યાને ટાળે છે.

૧૭. અનિષ્ટ એટલે શું ? ખ્રિસ્તી ઈશ્વરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટની સમસ્યાનો ઉકેલ

પ્રાસ્તાવિક :

માણસ સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ એ મૂળભૂત મૂલ્યો સભર આનંદમય જીવનની ઝંખના સેવે છે. પણ તેને બદલે તે આ જગતમાં ભ્રમ, પાપ, વિરૂપતાથી સબડતા દુઃખપ્રધાન જીવનનો

અનુભવ કરે છે. આમ, ઇષ્ટને પ્રાપ્ત કરવા માટે અનિષ્ટનો સામનો કરવાની માણસને અનિવાર્ય જરૂર પડે છે. અને તેથી અનિષ્ટ એ માનવજીવનનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો એક અગત્યનો પ્રશ્ન બની જાય છે. આ જગતમાં જોવા મળતા અનિષ્ટના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો છે.

૧. ભૌતિક અનિષ્ટ (દુઃખ)

૨. નૈતિક અનિષ્ટ (પાપ)

વ્યાખ્યા :

૧. ભૌતિક અનિષ્ટ (દુઃખ)

જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, કુદરતી આફતો, માનસિક સંતાપો વગેરેને કારણે જગતમાં જે દુઃખ દેખાય છે તે ભૌતિક અનિષ્ટ છે.

કુદરતમાં જોવામળતા ભૌતિક અતિરેકની સ્પષ્ટતા કરતાં જે. એસ. મિલ લખે છે કે, “કુદરત માણસની સાથે એટલી બધી ફર રીતે વર્તે છે કે જો કોઈ માણસ બીજા માણસ સાથે એ પ્રકારનો વર્તીવ કરે તો આપણે તેને માણસ કહેવાને બદલે રાક્ષસ કહીએ.

૨. નૈતિક અનિષ્ટ (પાપ)

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ જેવા મહાન ગુણોને છોડીને માણસ એ નિયમોનો ભંગ કરી હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર અને લોભમાં પડે છે અને પરિણામે રાગદ્વેષ, ઈર્ષ્યા, કપટ, ક્રોધ, અભિમાન વગેરેમાં રાચીને ભ્રષ્ટચારી બને છે. આ બધા પાપ એ નૈતિક અનિષ્ટના ઉદાહરણો પૂરા પાડે છે.

પાપ કે નૈતિક અનિષ્ટની સાથે શરમની લાગણી, હીનતાની લાગણી, પશ્ચાતાપની લાગણી વગેરે ભૌતિક દુઃખો પણ સંકળાયેલાં છે.

અનિષ્ટ એક સમસ્યા :

ભૌતિકવાદ અને નિરીશ્વરવાદની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટનું અસ્તિત્વ એ એક હકીકત છે, પરંતુ એ એક સમસ્યા નથી. પણ અધ્યાત્મવાદ અને ઈશ્વરવાદની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટ એક ગંભીર સમસ્યા ઊભી કરે છે. ઈશ્વરવાદને માટે અનિષ્ટ એટલા માટે સમસ્યારૂપ છે કે અનિષ્ટના અસ્તિત્વને કારણે સર્વશક્તિમાન અને કલ્યાણકર એવા ઈશ્વર દ્વારા આ જગતનું નૈતિક દૃષ્ટિએ સંચાલન થાય છે તેમ માનવાનું મુશ્કેલ બને છે.

હ્યુમ તેમના ‘Dialogues Concerning Natural Religion’ ગ્રંથમાં અનિષ્ટની સમસ્યા બહુ સુંદર રીતે રજૂ કરે છે. “જો ઈશ્વર અનિષ્ટને રોકવા ઇચ્છતો હોય પણ રોકી શકતો ન હોય તો તે અશક્તિમાન ઠરે છે અને જો તે અનિષ્ટને રોકવા શક્તિમાન હોય પણ અનિષ્ટને રોકવાની ઇચ્છા રાખતો ન હોય તો તે અકલ્યાણકર ઠરે છે. જો ઈશ્વર અનિષ્ટને રોકવા શક્તિમાન હોય અને તે કલ્યાણકર હોય તો પછી જગતમાં અનિષ્ટ સંભવે જ શી રીતે ?”

અનિષ્ટની ઉપર્યુક્ત સમસ્યાના ઉકેલ તરીકે વિવિધ પ્રકારના સિદ્ધાંતો રજૂ કરવામાં આવેલા છે. વ્યાપક દૃષ્ટિએ આ સિદ્ધાંતોને નીચેના ત્રણ પ્રકારોમાં વહેંચી શકાય.

૧. કેવળ એકતત્ત્વવાદી ખુલાસાઓ
૨. દ્વૈતવાદી ખુલાસાઓ
૩. ઈશ્વરવાદી ખુલાસાઓ

ઉપર્યુક્ત ત્રણે ખુલાસાઓમાંથી ઈશ્વરવાદી ખુલાસાઓની રજૂઆત નીચે પ્રમાણે છે.

ઈશ્વરવાદી ખુલાસાઓ :

ઈશ્વરવાદી દૃષ્ટિએ અનિષ્ટ એ એક વાસ્તવિક હકીકત છે. પરંતુ તેને કારણે ઈશ્વરના સર્વોચ્ચપણાને કે સર્વશક્તિમાનપણાને કોઈ હાની પહોંચતી નથી. આમ, ઈશ્વરનું ઈશ્વરત્વ સાચવીને, અનિષ્ટની સત્તાનો સ્વીકાર કરીને ઈશ્વરવાદીઓ આ સમસ્યાને ઉકેલવાનો પ્રયાસ કરે છે. વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોતા પશ્ચિમમાં ખ્રિસ્તી ઈશ્વરશાસ્ત્રીઓ અને પૂર્વમાં હિન્દુ ઈશ્વરશાસ્ત્રીઓએ આ બાબત પર ગંભીર વિચારણા કરીને ઉકેલ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

ખ્રિસ્તી ઈશ્વરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટની સમસ્યાનો ઉકેલ :

દુઃખ :

આ લોકોના મત પ્રમાણે દુઃખ એ હકીકત છે. પરંતુ એ ખરેખર અનિષ્ટ નથી કારણ કે દુઃખ અને યાતનામાંથી પસાર થવાને લીધે જ અત્મા પોતાના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપની ખોજ પ્રત્યે વળે છે. આમ તેમના મતે, કવિ કિટ્સના મતે કહીએ તો “આ સંસાર એ આત્મસાક્ષાત્કાર માટેની કર્મભૂમિ છે.”

દુઃખ સામે ફરિયાદ કરનારા લોકો માત્ર સુખવાદીઓ છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તો કવિ શેલી લખે છે તેમ, “આપણા કરુણ અનુભવોમાંથી જ જીવનનું મધુર સંગીત જન્મે છે.” ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રતિકરૂપ ક્રોસ આ જ હકીકતનું સૂચન કરે છે. બાઇબલનો ઉપદેશ છે કે, “We must die in order that we live again” આમ ખ્રિસ્તી ધર્મમીમાંસાની દૃષ્ટિએ કહેવાતું દુઃખ એ દુઃખ નથી પણ એક આધ્યાત્મિક જરૂરીયાત છે.

પાપ :

ખ્રિસ્તી ધર્મમીમાંસકો સ્વીકારે છે કે પાપને પુણ્યના સાધન તરીકે ગણાવી શકાય તેમ નથી. પાપ એ ખરેખર અનિષ્ટ છે પણ તેનું કારણ એ છે કે માણસને ઈશ્વરે સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય આપેલું છે અને આ સ્વાતંત્ર્યમાં અનિષ્ટની પસંદગીની શક્યતા છે. આમ, આ જગતમાં જે અનિષ્ટ છે તે માટે ઈશ્વર નહીં પણ માણસનું સંકલ્પસ્વાતંત્ર્ય જવાબદાર છે.

આ મુદ્દાને સમજાવતા ગેલોવે કહે છે કે સત્ય હકીકત એ છે કે ઈશ્વર સર્જિત વિશ્વમાં અનિષ્ટની શક્યતા હતી અને માણસના સ્વતંત્ર કર્મોને લીધે એ શક્યતા વાસ્તવિકતામાં પરિણમી છે. માણસ ઈષ્ટને પસંદ કરે તેમ ઈશ્વર ઈચ્છે છે, તેને તેમ કરવામાં સહાય કરવા પણ સદા તત્પર રહે છે. પણ તે પોતાની પસંદગી માણસ પર લાદતો નથી. આથી માણસ અનિષ્ટને પસંદ કરી શકે છે અને માનવસ્વાતંત્ર્યને ખાતર તેને તેમ કરતો નહીં રોકવાની આત્મમર્યાદા ઈશ્વરે સ્વીકારી લીધેલી છે. આ મર્યાદા ઈશ્વરની સ્વ-નિર્મિત હોવાથી ઈશ્વરના સર્વશક્તિમાનપણાને કોઈ બાધ આવતો નથી અને છતાં ઈશ્વર અને અનિષ્ટના સહઅસ્તિત્વનો ખુલાસો મળી રહે છે.

સમીક્ષા :

દુઃખ અંગેનો ખ્રિસ્તી ઈશ્વરવાદીઓનો ખુલાસો તદ્દન ઉપરછલ્લો જણાય છે. દુઃખ આધ્યાત્મિક વિકાસનું અનિવાર્ય કારણ હોય તેમ આપણે વ્યાવહારિક કે તાત્ત્વિક એકેય દૃષ્ટિએ સ્વીકારી શકીએ તેમ નથી.

પાપ અંગેનો ખ્રિસ્તી ઈશ્વરવાદીઓનો ખુલાસો માનવસ્વાતંત્ર્યને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી બરાબર છે પણ તેની સાથે સ્વીકારવામાં આવતો ઈશ્વરની અસહાયતા અને આત્મ-મર્યાદાનો સિદ્ધાંત ઈશ્વરના સર્વશક્તિમાનપણાને બાધ પહોંચાડે છે.

૧૮. હિન્દુ ઈશ્વરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટની સમસ્યાનો ઉકેલ

પ્રાસ્તાવિક :

માણસ સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ એ મૂળભૂત મૂલ્યો સભર આનંદમય જીવનની ઝંખના સેવે છે. પણ તેને બદલે તે આ જગતમાં ભ્રમ, પાપ, વિરૂપતાથી સબડતા દુઃખપ્રધાન જીવનનો અનુભવ કરે છે. આમ, ઈષ્ટને પ્રાપ્ત કરવા માટે અનિષ્ટનો સામનો કરવાની માણસને અનિવાર્ય જરૂર પડે છે. અને તેથી અનિષ્ટ એ માનવજીવનનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો એક અગત્યનો પ્રશ્ન બની જાય છે. આ જગતમાં જોવા મળતા અનિષ્ટના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો છે.

૧. ભૌતિક અનિષ્ટ (દુઃખ)

૨. નૈતિક અનિષ્ટ (પાપ)

વ્યાખ્યા :

૧. ભૌતિક અનિષ્ટ (દુઃખ)

જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, કુદરતી આફતો, માનસિક સંતાપો વગેરેને કારણે જગતમાં જે દુઃખ દેખાય છે તે ભૌતિક અનિષ્ટ છે.

કુદરતમાં જોવામળતા ભૌતિક અતિરેકની સ્પષ્ટતા કરતાં જે. એસ. મિલ લખે છે કે, “કુદરત માણસની સાથે એટલી બધી ફર રીતે વર્તે છે કે જો કોઈ માણસ બીજા માણસ સાથે એ પ્રકારનો વર્તીવ કરે તો આપણે તેને માણસ કહેવાને બદલે રાક્ષસ કહીએ.

૨. નૈતિક અનિષ્ટ (પાપ)

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ જેવા મહાન ગુણોને છોડીને માણસ એ નિયમોનો ભંગ કરી હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર અને લોભમાં પડે છે અને પરિણામે રાગદ્વેષ, ઈર્ષ્યા, કપટ, ક્રોધ, અભિમાન વગેરેમાં રાચીને ભ્રષ્ટચારી બને છે. આ બધા પાપ એ નૈતિક અનિષ્ટના ઉદાહરણો પૂરા પાડે છે.

પાપ કે નૈતિક અનિષ્ટની સાથે શરમની લાગણી, હીનતાની લાગણી, પશ્ચાતાપની લાગણી વગેરે ભૌતિક દુઃખો પણ સંકળાયેલાં છે.

અનિષ્ટ એક સમસ્યા :

ભૌતિકવાદ અને નિરીશ્વરવાદની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટનું અસ્તિત્વ એ એક હકીકત છે, પરંતુ એ એક સમસ્યા નથી. પણ અધ્યાત્મવાદ અને ઈશ્વરવાદની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટ એક ગંભીર સમસ્યા ઊભી કરે છે. ઈશ્વરવાદને માટે અનિષ્ટ એટલા માટે સમસ્યારૂપ છે કે અનિષ્ટના અસ્તિત્વને કારણે સર્વશક્તિમાન અને કલ્યાણકર એવા ઈશ્વર દ્વારા આ જગતનું નૈતિક દૃષ્ટિએ સંચાલન થાય છે તેમ માનવાનું મુશ્કેલ બને છે.

દ્યુમ તેમના ‘Dialogues Concerning Natural Religion’ ગ્રંથમાં અનિષ્ટની સમસ્યા બહુ સુંદર રીતે રજૂ કરે છે. “જો ઈશ્વર અનિષ્ટને રોકવા ઇચ્છતો હોય પણ રોકી શકતો ન હોય તો તે અશક્તિમાન ઠરે છે અને જો તે અનિષ્ટને રોકવા શક્તિમાન હોય પણ અનિષ્ટને રોકવાની ઇચ્છા રાખતો ન હોય તો તે અકલ્યાણકર ઠરે છે. જો ઈશ્વર અનિષ્ટને રોકવા શક્તિમાન હોય અને તે કલ્યાણકર હોય તો પછી જગતમાં અનિષ્ટ સંભવે જ શી રીતે ?”

અનિષ્ટની ઉપર્યુક્ત સમસ્યાના ઉકેલ તરીકે વિવિધ પ્રકારના સિદ્ધાંતો રજૂ કરવામાં આવેલા છે. વ્યાપક દૃષ્ટિએ આ સિદ્ધાંતોને નીચેના ત્રણ પ્રકારોમાં વહેંચી શકાય.

૧. કેવળ એકતત્ત્વવાદી ખુલાસાઓ

૨. દ્વૈતવાદી ખુલાસાઓ

૩. ઈશ્વરવાદી ખુલાસાઓ

ઉપર્યુક્ત ત્રણે ખુલાસાઓમાંથી હિંદુ ઈશ્વરવાદી ખુલાસાઓની રજૂઆત નીચે પ્રમાણે છે.

હિન્દુ ઈશ્વરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટની સમસ્યાનો ઉકેલ :

દુઃખ :

ચાર્વાક સિવાયના તમામ ભારતીય દર્શનો કર્મના નિયમમાં માને છે. તેમના મતે કર્મના નિયમ મુજબ દરેક માણસને પોતાના સ્વતંત્ર કર્મના પરિણામરૂપ સંયોગો મળતા હોઈ માણસને પ્રાપ્ત થતાં સુખ કે દુઃખને માટે તેનાં કર્મો જવાબદાર છે. ખ્રિસ્તીઓની જેમ હિંદુઓ દુઃખને

આધ્યાત્મિક વિકાસનું અનિવાર્ય કારણ ગણતા નથી પણ સ્વતંત્ર કર્મોનું અનિવાર્ય પરિણામ ગણે છે. માણસ જેવા કર્મી કરે તેવો તેને બદલો મળવો જોઈએ. એ મંતવ્ય વ્યાવહારિક અને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વધારે સંતોષકારક છે.

પાપ :

માણસો નૈતિક અનિષ્ટ સર્જે છે તેના કારણ તરીકે હિંદુ ધર્મતત્ત્વમીમાંસકો, ખ્રિસ્તીઓની જેમ માણસના સંકલ્પસ્વાતંત્ર્યને જવાબદાર ગણે છે. માણસના મનમાં ઉદ્ભવતા ઇષ્ટ અને અનિષ્ટની પસંદગીને લગતા સંઘર્ષનું કારણ માણસના ભૂતકાળના સંસ્કારો છે. પરંતુ આ સંઘર્ષમાંથી એક દિશામાં જઈને પોતાના ચારિત્ર્ય અને ભાગ્યનું નિર્માણ કરવાનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માણસ પાસે છે.

હિંદુ ધર્મમીમાંસકોના મતે માણસ પોતાના સ્વતંત્ર્યથી પાપ કરે છે. પરંતુ આ અંગે ઈશ્વર અસહાયતા કે આત્મમર્યાદા અનુભવતો નથી. કારણ કે ઈશ્વર ધારે તો અનિષ્ટને અટકાવી શકે છે. કેટલીક વાર અનિષ્ટને અટકાવવા માટે અવતાર પણ ધારણ કરે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે ઈશ્વર માનવસ્વાતંત્ર્યનો આદર કરીને માણસની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિઓમાં વચ્ચે આવવાને બદલે કેવળ નિષ્પક્ષ કર્મકળપ્રદાતા તરીકેનું જ કાર્ય કરે છે.

સમીક્ષા :

દુઃખ અને પાપ તેમ જ ભૌતિક અને નૈતિક એ બન્ને પ્રકારના અનિષ્ટનો, ઈશ્વરના ઈશ્વરત્વને જાળવીને, સુયોગ્ય ઉકેલ ભારતીય હિંદુશાસ્ત્રીઓ આપે છે. જો કે અહીં પણ મતભેદને અવકાશ છે અને તેથી આ ઉકેલની સામે પણ ટીકાઓ તો થઈ જ શકે પણ એ ટીકાઓ દ્વારા બીજો કોઈ વધુ સારો ઉકેલ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ જણાતું નથી. આથી જેઓ આ ઉકેલને પણ સ્વીકારવા તૈયાર ન હોય તેમણે આ પ્રશ્ન હજુ સુધી માનવબુદ્ધિ માટે અણઉકેલ રહ્યો છે એવો અજ્ઞેયવાદી નિષ્કર્ષ સ્વીકારવો પડે.

૧૯. આશાવાદ (Optimism)

આ વાદ નિરાશાવાદ કરતાં તદ્દન વિરોધી વલણ વ્યક્ત કરે છે. આ વલણ ધરાવનારા લોકો આ જગતમાં દેખાતા અને અનુભવાતા પાપ, દુઃખ વગેરે અંગે બિલકુલ ચિંતા કરતાં નથી. તેમના મત પ્રમાણે એ બાબતો મૂળભૂત રીતે ચિંતા કરવા જેવી છે જ નહીં.

આશાવાદીઓ કુદરત અને વિવિધ પ્રકારના માનવસંબંધો તેમ જ માણસની સર્જનશક્તિને કારણે માણસના જીવનમાં જે પ્રકારની ધન્યતા અનુભવાય છે તેના પર ખાસ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે

છે. અને વ્યથાજનક બનાવની નાની નાની બાબતો પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવીને માણસને આનંદ, ઉલ્લાસ, આશાભર્યા પુરુષાર્થ વગેરેથી ઊભરાતું જીવન જીવવાની હિમાયત કરે છે.

આશાવાદીઓ એમ માને છે કે માણસે એવી રીતે જીવવું જોઈએ કે તેમાં દુઃખ, થાક, નિરાશા વગેરેનો ભાર બિલકુલ ન હોય અને હલકું કૂલ જેવું જીવન મધમધતું હોય. એટલું જ નહીં પણ માણસના મર્યા પછી તેમના જીવનની સુવાસ ફેલાતી- ફીરમતી રહે.

આશાવાદી વલણ જન્માવનારા કારણો :

સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે નિરાશાવાદી વલણની માફક આશાવાદી વલણ પણ શારીરિક અને માનસિક કારણોથી મોટા ભાગે જન્મે છે.

૧. શારીરિક કારણો :

સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત શરીર, સ્ફુર્તિદાયક સ્વચ્છ વાતાવરણ, પોષાક અને સંપૂર્ણ ખોરાક વગેરેને લીધે માણસમાં આશાવાદી વલણ જન્મે છે.

૨. માનસિક કારણો :

હતાશાને લગતા અનુભવનો અભાવ અને સફળતામાંથી પ્રાપ્ત થતો આત્મવિશ્વાસ, ઉદારતા, ક્ષમાશીલતા વગેરે સદગુણોને લગતી ટેવો, કંઈક કરી છૂટવાની અને આગળ વધવાની મહત્વકાંક્ષા વગેરે આશાવાદી વલણને શક્ય બનાવનારા માનસિક પરિબળો છે.

સમીક્ષા :

આશાવાદ અને નિરાશાવાદનું સ્વરૂપ અને તે ઉત્પન્ન કરતાં કારણોના વર્ણન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવન પ્રત્યેના સામાન્ય દૃષ્ટિકોણ તરીકે આશાવાદ જ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. માણસ હંમેશાં ઉદાસીન રહે અને હતાશ થઈને ક્યારે કરે તેના કરતાં તે જીવનના પ્રશ્નોને ઉત્સાહપૂર્વક આવકારવાનો અને તેમાંથી જીવનની ધન્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરે તે જ ઇચ્છવાલાયક છે.

૨૦. નિરાશાવાદ

જે લોકો આ જગતમાં દેખાતા અનિષ્ટ અંગે અતિ સભાન છે અને એવી માન્યતા ધરાવે છે કે આ જગતનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તેમાં અનિષ્ટનું સામ્રાજ્ય રહેવાનું જ, તેમાં સુધારણાની કોઈ જ શક્યતા નથી. એટલે કે આ જગતમાં સુખ છે તેના કરતાં દુઃખ વધારે છે. દુઃખની સભાનતા અને તીવ્રતા વધારવા પૂરતું જ સુખ હોય તેટલી અલપ માત્રમાં જ સુખ છે. બકી તો આ જગત દુઃખરૂપ જ છે. આ રીતે વિશ્વમાં ભૌતિક અનિષ્ટનું જ સામ્રાજ્ય છે.

એ જ રીતે આ જગતના લોકોના વલણો પુણ્ય તરફ છે તેના કરતાં પાપ તરફ વધારે છે. ક્રોધ, અભિમાન, સ્વાર્થ, લોભ વગેરેની પકડ એટલી જોરદાર છે કે માણસ તેમાંથી ક્યારેય છૂટી શકવાનો નથી. આમ, જગતમાં નૈતિક અનિષ્ટનું પણ અસ્તિત્વ છે.

નિરાશાવાદીની આ પ્રકારની શ્રદ્ધા એટલી બધી વધારે માત્રામાં હોય છે કે તે પોતાને આ જગતમાં કમનસીબ માને છે. એટલું જ નહીં પણ તે એમ ઇચ્છે છે કે આપણે આ દુઃખપ્રધાન અને પાપથી ઉભરાતા આ જગતમાં જન્મ્યા જ ન હોત તો કેટલું સારૂ હોત. આ પ્રકારનું વલણ શોપનહોઅર, હર્ટમેન વગેરે ચિંતકોએ વ્યક્ત કરેલું છે. એક જર્મન કવિ કહે છે કે, ઊંઘવું સારું છે, તેના કરતાં મૃત્યુ વધારે સારું છે, પરંતુ સૌથી ઉત્તમ તો જન્મનો જ અભાવ છે.

નિરાશાવાદી વલણ જન્માવનારા કારણો :

સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે કેટલાંક શારીરિક અને માનસિક કારણોથી મોટા ભાગે નિરાશાવાદી વલણ જન્મે છે.

૧. શારીરિક કારણો :

પાચનતંત્રની ખામી જેવી કે જઠર કર લીવરનું બગડવું, અમુક ગ્રંથીઓમાંથી થતાં સ્રાવમાં કાંઈક ખામી ઉત્પન્ન થવી, મગજને હાનિ પહોંચે તેવા અકસ્માતો થવા કે બીજી કોઈ રીતે મગજમાં ખામી ઉત્પન્ન થવી- આ પ્રકારના કારણો ઉત્પન્ન થવાને લીધે માણસનું જગત પ્રત્યેનું વલણ નિરાશાવાદી બની જાય છે.

૨. માનસિક કારણો :

અમુક તીવ્ર ઇચ્છાઓ અધુરી રહે અથવા તો ખૂબ જ મોડી સંતોષાય તો માણસ ખૂબ નિરાશ થતો હોય છે. ખાસ કરીને કિશોરાવસ્થા પૂરી કરીને યૌવનને આંગણે આવેલ લોકો પ્રેમ, જીવન-આદર્શો વગેરે અંગે ખૂબ જ ઉત્સાહી અને આશાવાદી હોય છે. પણ જગતના વાસ્તવિક અનુભવો સાથેની ટકરામણને લીધે તેમને આ અંગે જે હતાશા અનુભવવી પડે છે, તેને પરિણામે પણ નિરાશાવાદી બની જાય છે.

સમીક્ષા :

આશાવાદ અને નિરાશાવાદનું સ્વરૂપ અને તે ઉત્પન્ન કરતાં કારણોના વર્ણન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવન પ્રત્યેના સામાન્ય દૃષ્ટિકોણ તરીકે આશાવાદ જ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. માણસ હંમેશાં ઉદાસીન રહે અને હતાશ થઈને ક્યારે કરે તેના કરતાં તે જીવનના પ્રશ્નોને ઉત્સાહપૂર્વક આવકારવાનો અને તેમાંથી જીવનની ધન્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરે તે જ ઇચ્છવાલાયક છે.

ટૂંકા પ્રશ્નો :

૧. કારણશક્તિ અંગે દ્યુમની માન્યતા શું છે ?

હ્યુમના મતે કારણશક્તિ જેવી કોઈ ચીજ છે જ નહીં અને તેથી કારણમાં થી પરિણામ અનિવાર્યપણે નીપજે એવો કોઈ નિયમ હોઈ શકે નહીં. કારણ પરથી આપણે પરિણામનું અનુમાન કરીએ છીએ. પણ આ અનુમાન વાસ્તવિક અનિવાર્યતા પર નહીં પણ કેવળ માનસિક અપેક્ષા પર જ રચાયેલું હોય છે.

૨. શરીરનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

જેને આપણે ભૌતિક બનાવો, પ્રક્રિયાઓ કે પદાર્થો તરીકે ઓળખીએ છીએ તે તમામ બાબતો સ્થળ અને કાળમાં હોય છે. તે ઇન્દ્રિયગોચર હોય છે. આમ જગતના તમામ દેશ્યમાન જડ પદાર્થો, પશુઓ તેમજ માણસોના ચેતનવંતા શરીરો એ તમામને આપણે ભૌતિક ગણીએ છીએ. આ પદાર્થો સ્થળ-કાળમાં બહિર્ભૂત અને ઇન્દ્રિયગોચર અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાને કારણે જાહેર છે. કોઈ પણ માણસ તેનું નિરીક્ષણ કરી શકે છે.

૩. મનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

જેને આપણે માનસિક કે આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાઓ કે પદાર્થો કહીએ છીએ તેમાં વિચારણા, કલ્પના, સંવેદનો, ઇચ્છાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારના અનુભવો સ્થળ-કાળમાં નથી તેમજ જાહેર પણ નથી. તેમનું ભૌતિક પદાર્થની જેમ નિરીક્ષણ પણ થઈ શકતું નથી. જો કે માણસને તેનો સીધો અનુભવ થતો હોવાથી પ્રત્યેક માણસ બીજા માણસના આ પ્રકારના અનુભવને સમજી શકે છે પણ જોઈ શકતો નથી.

૪. ફેરોલ્ડ ટીટ્સ અનુસાર મનના અભ્યાસની મુશ્કેલી શી છે ?

ફેરોલ્ડ ટીટ્સ કહે છે કે, “જેવી રીતે ભૌતિકશાસ્ત્ર ઇલેક્ટ્રોનનું નિરીક્ષણ કરવા જાય છે ત્યારે તે વિક્ષેપ પામે છે અને તેથી ભૌતિકશાસ્ત્રી તેનું સ્થાન અને ગતિ જાણી શકતો નથી. એવી જ રીતે મનને તેના મૂળ સ્વરૂપે ગ્રહણ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે મન પોતે જ મૂંઝવણમાં મુકાઈ જાય છે અને પરિણામે મન શું છે એ પ્રશ્ન અણઉકેલ્યો જ રહે છે.

૫. અભૌતિક દ્રવ્ય અંગેનો પ્લેટોનો ખ્યાલ શું છે ?

મન ખુરશી, ટેબલ જેવું ભૌતિક દ્રવ્ય નથી પણ તે એક સૂક્ષ્મ અને અભૌતિક દ્રવ્ય છે. આ પ્રકારનું મંતવ્ય પ્રાચીન ગ્રીસમાં પ્લેટોએ રજૂ કરેલું. પ્લેટોના મત પ્રમાણે માણસમાં રહેલું બુદ્ધિતત્વ (Reason) દૈવીય અને શાશ્વત તત્ત્વ છે. આ બુદ્ધિતત્ત્વ દ્વારા માણસના સ્વભાવના બીજા અંશો જેવા કે લાગણી, ક્રિયા વગેરે પર નિયંત્રણ થાય છે. આ બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિના આધારભૂત દ્રવ્યને આપણે મન તરીકે ઓળખીએ છીએ.

૬. ડેકાર્ટ અનુસાર મનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ડેકાર્ટ અનુસાર મન એક અભૌતિક દ્રવ્ય છે અને વિચારણા કરવી (Thinking) એ તેનો ખાસ ગુણધર્મ છે. ડેકાર્ટ પોતાની પ્રખ્યાત શંકાપદ્ધતિ પ્રયોજીને ‘હું વિચારું છું તેથી હું’(Cogito Ergo Sum) ના સિદ્ધાંત દ્વારા આ અભૌતિક દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

9. એરિસ્ટોટલ અનુસાર મનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

એરિસ્ટોટલ ઉપાદાન અને રૂપ (Matter and Form) નો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે અને મનને શરીરની તમામ પ્રક્રિયાઓને વ્યવસ્થિત અને એકત્રિત કરનાર રૂપ (Form) તરીકે વર્ણવે છે. મનને એક દ્રવ્ય (Substance) કહેવા કરતાં એક પ્રક્રિયા કે ક્રિયાશક્તિ કહેવાનું વધારે યોગ્ય ગણે છે.

૮. કેન્ટ અનુસાર મન કેવું છે ?

કેન્ટના મતે વ્યક્તિના અનુભવમાત્રને એકત્રિત અને વ્યવસ્થિત કરનારું સક્રિય જ્ઞાતૃત્વ એ જ મન છે. મનની ક્રિયાશીલતાને લીધે જ આપણને પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાનની કાચી સામગ્રી વ્યવસ્થિત જ્ઞાનનું રૂપ ધારણ કરે છે.

૯. મન અંગે હ્યુમ શું માને છે ?

હ્યુમ કહે છે કે જ્યારે આપણે મનનું નિરીક્ષણ કરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને સુખ કે દુઃખ, ગરમી કે ઠંડી વગેરેને લગતા એક યા બીજા પ્રકારના અનુભવો જ થાય છે. આમ મન અંગે તપાસ કરતાં આપણને વિભિન્ન આંતરિક સંવેદનોનો જ અનુભવ થતો હોઈ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે મન કોઈ આધ્યાત્મિક દ્રવ્ય કે અનુભવોની એકતારૂપ નથી પણ છૂટાછવાયાં સંવેદનોનો સમૂહ છે.

10. મન અંગેની જ્યુઈની માન્યતા જણાવો.

જ્યુઈના મતે માણસનું શરીર અને બીજાં કુદરતી તત્ત્વો વચ્ચે કક્ષ્ત એટલો જ તફાવત છે કે બીજાં કુદરતી તત્ત્વોમાં બુદ્ધિનો ઉદય થયો નથી જ્યારે માણસના શરીરમાં કુદરત બૌદ્ધિક રીતે વર્તણૂક કરવા શક્તિમાન બનેલી છે. તે સિવાય મન જેવું કોઈ વધારાનું સૂક્ષ્મ કે આધ્યાત્મિક તત્ત્વ નથી.

11. મન અંગે ગિલ્બર્ટ રાઈલની માન્યતા શું છે ?

ગિલ્બર્ટ રાઈલે પોતાના ‘The Concept of Mind’ ગ્રંથમાં આ શરીરરૂપ યંત્રમાં મનરૂપી કોઈ ભૂત છે એવી પૂરાણી માન્યતાનો નિષેધ કરેલ છે. તેમના મતે તત્ત્વચિંતકોએ આવા તત્ત્વની કલ્પના કરીને એક મહાન ભૂલ કરેલી છે અથવા એક ગપ વહેતી મૂકી છે.

12. ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાવાદ એટલે શું ?

‘મન અને શરીર પરસ્પરને અસર કરે છે.’ એવા મન-શરીર સંબંધ અંગેના સિદ્ધાંતને ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાવાદ કહે છે.

13. ખ્રિસ્તી ધર્મ અનુસાર અમરત્વનો ખ્યાલ શું છે ?

ખ્રિસ્તી ધર્મમીમાંસકો આત્માના સ્વભાવગત અમરત્વને સ્વીકારતા નથી. તેમના મત પ્રમાણે બધા માણસોનો આત્મા મરણ પછી ટકતો નથી પરંતુ જેમણે અમુક હદ સુધીની નૈતિક

કક્ષા સિદ્ધ કરીદોય તેવા માણસોનો જ આત્મા મરણ પછી ટકી શકે છે. અને ત્યાં પણ તેમણે પોતાના નૈતિક પુરુષાર્થને જાળવી રાખવો પડે છે. આમ, આ લોકો આત્માના શરતી અમરત્વ (conditional Immortality) નો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે.

૧૪. પ્રેંગલ પેટીસન અનુસાર અમરત્વ એટલે શું ?

પ્રેંગલ પેટીસન કહે છે કે, “અમરતા એ માણસમાત્રનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર નથી.” શરતી અમરત્વના સિદ્ધાંતના સમર્થકોના મત પ્રમાણે આત્માનો પ્રાદુર્ભાવ અમુક નૈતિક પુરુષાર્થને અંતે યાય છે એટલું જ નહીં પણ જો એ પુરુષાર્થ ચાલું ન રહે તો તે આત્માનું વિલીનીકરણ પણ થઈ શકે છે.

૧૫. મેકટેગાર્ટની મુંઝવણ શી છે ?

મેકટેગાર્ટ કહે છે કે કેટલીક વાર બે માણસો થોડા પરિચયમાંથી એટલા ઘનિષ્ટ સંબંધ સુધી પહોંચી જાય છે કે સામાન્ય રીતે એટલો ઘનિષ્ટ સંબંધ બાંધવા માટે વર્ષોનો પરિચય અને વર્ષો સુધીનો પરસ્પરનો સહકાર અને સ્નેહભર્યો સંબંધ જરૂરી બને. આમ, આ હકીકતનો કોઈ ખુલાસો વર્તમાન જીવનના કોઈ અનુભવમાંથી મળી શકતો નથી. ડો. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે Love at first sight- પ્રથમ નજરે પ્રેમના પ્રસંગને લગતી મેકટેગાર્ટની આ મુંઝવણ પુનર્જન્મ કે ઋણાનુબંધનો સિદ્ધાંત દૂર કરે છે.

૧૬. બૌદ્ધ દર્શનમાં મોક્ષાવસ્થાનું પ્રતિપાદન કઈ રીતે થયું છે ?

મોક્ષાવસ્થામાં આત્માનું વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ રહેતું નથી પણ તે બ્રહ્મ કે શૂન્ય જેવા કોઈ વ્યાપક તત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે. બૌદ્ધદર્શનમાં, શાંકરવેદાંતમાં તેમ જ બીજી ઘણી એકતત્ત્વવાદી વિચારધારાઓમાં મોક્ષના સ્વરૂપ અંગેના આ મતનું પ્રતિપાદન થયેલું છે.

૧૭. પર-ઈશ્વરવાદ એટલે શું ?

પર-ઈશ્વરવાદના મત પ્રમાણે જેવી રીતે ઘડિયાળનું સર્જન થઈ ગયા પછી ઘડિયાળ તેની મેળે ચાલે છે તેવી રીતે ઈશ્વર દ્વારા આ વિશ્વનું એક વાર સર્જન થઈ ગયા પછી જગતના સંચાલન માટે ઈશ્વરને તેમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની જરૂર પડતી નથી. કુદરતી નિયમો અને આત્માઓનું સ્વાતંત્ર્ય એ બાબતો દ્વારા જગત આપમેળે ચાલે છે અને ઈશ્વર જગતથી સંપૂર્ણપણે પર છે.

૧૮. મોક્ષ મેળવવાના સાધનો જણાવો.

મોક્ષ મેળવવાના સાધનો તરીકે વિવિધ ધર્મો અને દર્શનો જુદા જુદા માર્ગોનું પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ આ બધામાં ઇન્દ્રિયો અને મનનો સંયમ, આત્મનિષ્ઠા, ઇશ્વરોપાસના અને સર્વોચ્ચ કક્ષાની નીતિમતાનો સમાવેશ થતો હોય છે. આથી સંક્ષેપમાં એમ કહી શકાય કે સર્વોચ્ચ પ્રકારનું ધાર્મિક જીવન એ આ મોક્ષની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટેનું સાધન છે.

૧૯. ઉદયનાચાર્ય ઇશ્વરના અસ્તિત્વના સંબંધમાં શું કહે છે ?

ઉદયનાચાર્ય તેમની ‘ન્યાય કુસુમાંજલિ’માં ઇશ્વરના અસ્તિત્વને લગતાં પ્રમાણો આપેલાં છે. તેઓ કહે છે કે, ‘ઇશ્વરના અસ્તિત્વ સંબંધમાં શંકા ઉઠાવવી એ યોગ્ય નથી, કારણ કે કોણ એવો મનુષ્ય હશે કે કોઈને કોઈ સ્વરૂપે ઇશ્વરની હસ્તીનો સ્વીકાર ન કરતો હોય ?

૨૦. સર્વેશ્વરવાદ એટલે શું ?

સર્વેશ્વરવાદના મત પ્રમાણે ઇશ્વર સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ છે જ નહીં અને તેથી જગતમાં જે કંઈ દેખાય છે તે ઇશ્વરરૂપ જ છે. “અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે.” એ પંક્તિ સર્વેશ્વરવાદનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે. આમ, સર્વેશ્વરવાદ માને છે કે, ‘All is God and God is All’ અર્થાત્ સર્વ ઇશ્વરરૂપ છે અને ઇશ્વર સર્વરૂપ છે.

૨૧. સર્વેશ્વરવાદની મુખ્ય ખામી કઈ છે ?

જો ઇશ્વર અને જગત વચ્ચે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય હોય તો જગતની વિવિધ વસ્તુઓ વચ્ચે તેમ જ જગત અને ઇશ્વર વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો મૂલ્યગત ભેદ જ રહેતો નથી. ગેલોવે યથાર્થ જ કહે છે કે, ઇશ્વર પથ્થર જેવા જડ પદાર્થમાં અને માનવ આત્મા જેવા વિકસિત ચેતનાવાળા તત્ત્વમાં એક સરખી રીતે રહેલો નથી. આમ ઇશ્વરમય જગતનો ખ્યાલ એ તેમની ખામી બની જાય છે.